

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“БОЖХОНА ИШИ”

йўналиши

**“ТИФда БОЖХОНА ТАЪМИНОТИ”
модули бўйича
Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А**

Тошкент – 2017

Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2017 йил 24 августдаги 603-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи: ТДИУ, иқтисод фанлари доктори, профессор,
А. Кучаров

Такризчилар: Каримов Ф., Тошкент Халқаро Вестминстер
университети, Ph.d.
Рахимов М., Тошкент Халқаро Вестминстер
университети, Ph.d.

*Ўқув -услугий мажмуа Тошкент давлат иқтисодиёт университети
Кенгашининг 2017 йил _____ даги ___-сонли қарори билан тасдиққа
тавсия қилинган.*

МУНДАРИЖА

I. Ишчи дастур	4
II. Модулни ўқитишда фойдаланадиган интерфаол таълим методлари	11
III. Назарий машғулот материаллари	18
IV. Амалий машғулот материаллари.....	49
V. Масалалар банки	89
VI. Мустақил таълим мавзулари	95
VII. Глоссарий.....	98
VIII. Адабиётлар рўйхати	103

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Давлат мустақиллигининг кўлга киритилиши, Бирлашган миллатлар ташкилотига, Жаҳон божхона ташкилотига (ЖБТ) ва бошқа нуфузли халқаро ташкилотларга аъзо бўлиши Ўзбекистон учун ўзининг мустақил ички ва ташқи сиёсатини аниқлаш ва амалга ошириш, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ўтказишнинг ўзига хос йўллари танлаш, халқ турмуш фаровонлигини оширишнинг кенг йўллари очиб берди. Шу билан бир қаторда конституциянинг 25 йиллиги тантанали йиғилишида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2017 йилни «Халқ билан мулоқот инсон манфаатлари йили» деб эълон қилингани таълим соҳасини янада такомиллаштириш, ёш кадрларни сифатли тайёрлашни тақозо этади. Мустақилликка эришиш вақтидан бошлаб мамлакатимизнинг суверенитетини таъминлаш, янгиланиш ва ижтимоий тараққиётнинг устувор йўналишларини белгилаш, ички ва ташқи сиёсат стратегиясини ишлаб чиқиш борасида қатор чора-тадбирлар амалга оширилди.

Тингловчиларга мазкур фан хусусиятлари доирасида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2016 йилнинг асосий яқунлари ва 2017йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 13 январдаги бўлиб ўтган мажлисидаги «Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак»¹ маърузаси ва «2017-2021 йилларда Ўзбекистонни янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси» номли фармонида келтирилган материаллар, қондалар ва хулосларни пухта ўзлаштиришлари, келгуси фаолиятида самарали фойдаланишлари ҳамда ижодий ёндошишларини таъминлаш фанни ўрганиш олдида турган асосий вазифалардан биридир. Халқаро савдони глобаллашуви ташқи савдо сиёсати воситаларидан фойдаланишни янада такомиллаштиришни, яъни халқаро савдони тартибга солишда нотариф усулларидан тариф усулларига ўтишни тақозо этапти. Бу эса тариф усулларини бевосита амалиётда қўлловчи божхона ишини, унинг асосий ташкил этувчиларини, асосий тамойиллари ва қондаларини ўрганишга бўлган эътиборни оширади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“ТИФда божхона таъминоти” модулининг мақсади: педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курс тингловчиларини ТИФда божхона таъминотининг замонавий муаммолари ҳақидаги билимларини такомиллаштириш, давлатнинг божхона сиёсати, стратегик ва тактик қарор

¹ Ш.М. Мирзиёевнинг “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак” Халқ сўзи. 2017 йил, 16-январ.

қабул қилиш тамойиллари ва усулларини ўзлаштириш кўникма ва малакаларини таркиб топтириш.

“ТИФда божхона таъминоти” модулининг вазифалари:

- божхона таъриф сиёсатини самарадорлигини ошириш билан боғлиқликда юзага келаётган муаммоларни аниқлаштириш;

— давлатнинг божхона сиёсати, бож-таъриф сиёсати, мамлакат товарларини экспортини таҳлилини кўриб чиқиш миллий маҳсулотларни халқаро бозорларга чиқаришда божхона бож таъриф сиёсатини таҳлилини кўриб чиқади;

— божхона фаолиятини таҳлили, назорат қилиш масалаларини ҳал қилиш йўллари ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишга ўргатиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникма ва малакаларига қўйиладиган талаблар

“ТИФда божхона таъминоти” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- давлатнинг божхона сиёсати билан боғлиқликда юзага келадиган муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари;

- бож таъриф сиёсатини бошқаришнинг усул ва услубларини қўллаш билан боғлиқ муаммолар;

- бож таъриф сиёсати бошқарувининг стратегик даражасида, алоҳида бозор ва товарлар даражасида, инструментал даражада таърифларни белгилашни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш билан боғлиқ муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари **билимларга эга бўлиши** керак;

Тингловчи:

- божхона сиёсатини бошқариш муаммоларга доир кейслар тузиш, улардан амалиётда қўллаш;

- божхонадаги муаммоларни аниқлаш, таҳлил этиш, баҳолаш ва умумлаштириш **кўникма ва малакаларини эгаллаши** лозим;

Тингловчи:

- бож таъриф сиёсатининг замонавий усулларини ишлаб чиқиш;

- боэ-таъриф бўйича тадқиқотларни амалга ошириш **компетенцияларини эгаллаши** лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“ТИФда божхона таъминоти” курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида

презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий хужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Модул мазмуни ўқув режадаги “Божхона иши”, “Менеджмент”, “Божхона логистикаси” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар давлатнинг бож-таъриф сиёсати муаммоларни аниқлаш, уларни таҳлил этиш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси			Кўчма	Мустақил таълим
			жами	жумладан			
				Назарий	Амалий машғулот		
1.	“ТИФда божхона таъминоти” фанининг предмети ва мазмуни	8	4	2	2		
2.	ТИФда товарлар ва транспорт воситаларининг божхона назорати ва божхона расмийлаштируви	10	8	4	4		2
3.	ТИФда божхона расмийлаштируви, товарларни декларациялаштириш	6	6	2	4		
4.	Божхона тўловлари, солиқлари, режимлари	8	6	2	4		2
	Жами:	32	24	10	14		4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

Фан бўйича маъруза мавзулари ва уларнинг мазмуни

1 – модул. “ТИФда божхона таъминоти” фанининг предмети ва мазмуни

Фаннинг предмети ва вазифаси. “ТИФда божхона таъминоти” фанининг моҳияти ва мақсадлари. Божхона таомилларининг божхона ишида тутган ўрни. Фаннинг асосий бажарадиган вазифалари. Божхона таомиллари амалиётда қўлланилишининг даражалари. Тушунчалар ва аниқланмалар. Товарларни божхона чегараси орқали олиб ўтилганда амалга ошириладиган асосий таомилларининг умумий характеристикаси. Товарлар ва транспорт воситаларининг божхона назорати ва божхона рамийлаштирувининг асосий принциплари.

2 – модул. ТИФда товарлар ва транспорт воситаларининг божхона назорати ва божхона расмийлаштируви

ТИФда товарлар ва транспорт воситаларининг божхона назорати ва божхона рамийлаштируви мазмуни, моҳияти ҳамда асосий принциплари. Божхона назорати ва божхона назоратини ташкиллаштиришнинг асосий йўналишлари. Дастлабки операциялар, уларнинг вазифаси ва қўллаш тартиби. Импорт ва экспортнинг чеклаш ва таъқиқлашлари. Божхона назоратини хориж давлатларда ташкиллаштиришнинг ўзига хос томонлари.

3 – модул. ТИФда божхона расмийлаштируви, товарларни декларациялаштириш

ТИФда божхона расмийлаштирувининг тартиби. Биринчи даражали тартибта ва тезкор расмийлаштирувга оид товарлар. Божхона декларацияси. Божхона расмийлаштирувининг махсус соддалаштирилган таомиллари. Товарларни вақтинча сақланиши ва унга оид омборлар. Вақтинча сақлаш омборлари турлари ва уларнинг эгалари. Темир йўлга тегишли вақтинча сақлаш омборлари. Товарларни қабул қилувчи омборида товарларни вақтинча сақланиши. Божхона органлари томонидан товарларни омборларга жойлаштирилиши. Товарларни декларациялаштириш тўғрисида умумий маълумотлар. Хужжатларни тақдим этиш тартиби. Товарларни алоҳида турларини божхона органларида декларациялаш тартиби. Декларант. Божхона декларацияси, унинг турлари ва тўлдириш тартиби. Товарларнинг алоҳида турларини декларациялаш ўзига хос хусусиятлари. Божхона режимлари классификатори. Валюта классификатори. Транспорт классификатори. ОКПО ва СОАТО классификаторлари.

4 – модул. Божхона тўловлари, солиқлари, режимлари

Божхона тўловлари ва уларнинг турлари. Умумий маълумотлар. Аванс тўловлари. Божхона божлари ва солиқларнинг тўлаш шакллари ва уларни амалга ошириш тартиби. Божхона тўловларини бўлиб ва суриб тўланиши тартиби. Божхона божлари ва солиқлари қайтариш тартиби. Божхона йиғимлари. Божхона тарифи. Товарнинг божхона қиймати ва уни ҳисоблаш усуллари. Товарнинг божхона қийматини декларацияланиши ва унинг тартиби. Божхона солиқлари ва уларнинг турлари. Божхона акцизи. Акцизбоп товарлардан божхона чегараси орқали ташилишида солиқлар ундирилиши ва унинг тартиби. Акциз солиғи ставкалари ва уни ҳисоблаш тартиби. Қўшилган қиймат солиғи. Қўшилган қиймат солиғи ставкалари ва уни ундириш тартиби. Солиқлар тўлаш муддатлари ва тартиби. Божхона режимлари тушунчаси ва уларнинг турлари. Божхона режимларини танлаш ва товарларни уларнинг остига жойлаштирилиши. Товарларни мусодара қилиниши ва унинг оқибатлари. Товарлар эркин муомалага чиқарилиши. Ички истеъмол учун товарлар чиқарилиши. Экспорт ва экспорт назорати. Халқаро божхона транзити режими (ХБТ). Иқтисодий режимлар. Божхона ҳудудида ва унинг ташқарисидида қайта ишлаш режимлари. Божхона назорати остида қайта ишлаш режими.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

1-амалий машғулот:

«ТИФда божхона таъминоти» фанининг предмети ва мазмуни. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Бош мақсадимиз-мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб борётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисосбидан олдинга юришдир” номли маърузаларидан келиб чиққан ҳолда, фаннинг мақсади ва вазифаси. Курснинг мазмуни ва моҳияти

2-амалий машғулот:

ТИФда товарлар ва транспорт воситаларининг божхона назорати ва божхона расмийлаштируви. ТИФда товарлар ва транспорт воситаларининг божхона назорати ва божхона рамийлаштируви мазмуни, моҳияти ҳамда асосий принциплари. Божхона назорати ва божхона назоратини ташкиллаштиришнинг асосий йўналишлари. Дастлабки операциялар, уларнинг вазифаси ва қўллаш тартиби. Импорт ва экспортнинг чеклаш ва таъқиқлашлари. Божхона назоратини хориж давлатларда ташкиллаштиришнинг ўзига ҳос томонлари.

3-амалий машғулот:

ТИФда божхона расмийлаштируви, товарларни декларациялаштириш. ТИФда божхона расмийлаштирувининг тартиби. Биринчи даражали тартибта ва тезкор расмийлаштирувга оид товарлар. Божхона декларацияси. Божхона расмийлаштирувининг махсус соддалаштирилган таомиллари. Товарларни вақтинча сақланиши ва унга оид омборлар. Вақтинча сақлаш омборлари турлари ва уларнинг эгалари. Темир йўлга тегишли вақтинча сақлаш омборлари. Товарларни қабул қилувчи омборида товарларни вақтинча сақланиши. Божхона органлари томонидан товарларни омборларга жойлаштирилиши. Товарларни декларациялаштириш тўғрисида умумий маълумотлар. Хужжатларни тақдим этиш тартиби. Товарларни алоҳида турларини божхона органларида декларациялаш тартиби. Декларант. Божхона декларацияси, унинг турлари ва тўлдириш тартиби. Товарларнинг алоҳида турларини декларациялаш ўзига хос хусусиятлари. Божхона режимлари классификатори. Валюта классификатори. Транспорт классификатори. ОКПО ва СОАТО классификаторлари.

4-амалий машғулот:

Божхона тўловлари, солиқлари, режимлари. Божхона тўловлари ва уларнинг турлари. Умумий маълумотлар. Аванс тўловлари. Божхона божлари ва солиқларнинг тўлаш шакллари ва уларни амалга ошириш тартиби. Божхона тўловларини бўлиб ва суриб тўланиши тартиби. Божхона божлари ва солиқлари қайтариш тартиби. Божхона йиғимлари. Божхона тарифи. Товарнинг божхона қиймати ва уни ҳисоблаш усуллари. Товарнинг божхона қийматини декларацияланиши ва унинг тартиби. Божхона солиқлари ва уларнинг турлари. Божхона акцизи. Акцизбоп товарлардан божхона чегараси орқали ташилишида солиқлар ундирилиши ва унинг тартиби. Акциз солиғи ставкалари ва уни ҳисоблаш тартиби. Қўшилган қиймат солиғи. Қўшилган қиймат солиғи ставкалари ва уни ундириш тартиби. Солиқлар тўлаш муддатлари ва тартиби. Божхона режимлари тушунчаси ва уларнинг турлари. Божхона режимларини танлаш ва товарларни уларнинг остига жойлаштирилиши. Товарларни мусодара қилиниши ва унинг оқибатлари. Товарлар эркин муомалага чиқарилиши. Ички истеъмол учун товарлар чиқарилиши. Экспорт ва экспорт назорати. Халқаро божхона транзити режими (ХБТ). Иқтисодий режимлар. Божхона худудида ва унинг ташқарисида қайта ишлаш режимлари. Божхона назорати остида қайта ишлаш режими.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш

қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
 - баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

№	Баҳолаш турлари	Энг юқори балл 2,5	Изоҳ
1.	Таълим олувчилар модулли ўқув ахборотини ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг мақсад ва натижаларини, модул мазмунини аниқ танланганлиги	1,0 балл	Модулли ўқув ахбороти ишланмаси – 1,0 балл.
2.	Модулли ўқув ахборот: график, расм кўринишда етарли миқдорда, сифатли маълумотдан иборат бўлиши		
3.	Вазият моделини яратилиши	1,5 балл	Кейс-стади технологиясини ишлаб чиқиши- 1,5 балл.
4.	Кейс матни баён этилиши		
5.	Кейснинг педагогик паспортининг тузилиши		

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

1. Маъруза машғулотида қуйидаги интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланилади:

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустақамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “ТИФда божхона таъминотини белгилаб берувчи воситаларнинг фаолият йўналишини белгилаб бериш”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга кўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

Тест

- 1. Товарнинг бозорга кириб келиш даврида харидорлар кимлар бўлади?
- А. новаторлар
- В. консерваторлар
- С. Янгилик киритувчи

Қиёсий таҳлил

- Бозор конъюктурасини таҳлил қилинг?

Тушунча таҳлили

- МАТ қисқартмасини изоҳланг

Амалий кўникма

- Ахборот тўплаш учун саволнома тузинг?

“Инсерт” методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод ўқувчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод ўқувчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки такдимот кўринишида тайёрлайди;
- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки такдимот кўринишида намоёниш этилади;
- таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда талабалар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

2. Амалиёт машғулотида қуйидаги интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланилади:

“SWOT-таҳлил” методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

Намуна “АХМАД” оилавий корхонасининг SWOT таҳлилини ушбу жадвалга туширинг.

<i>Имкониятлари</i>	<i>Кучли томонлари</i>
<ul style="list-style-type: none"> ❖ Кичик бозор мавжудлиги; ❖ кучсиз рақобатчилар борлиги; ❖ истеъмолчилар ўртасида яхши обрўга эгаллиги; ❖ юқори малакали ишчилар гуруҳи борлиги; 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ савдода кўп йиллик тажрибасига эга; ❖ бозорда кучли ва етакчилик позициясига эга; ❖ Самарали реклама сиёсатини олиб боради ва мижозларни рағбатлантириш тажрибасига эга; ❖ замонавий техника ва технологияга эга; ❖ кучли халқаро алоқаларга эга ❖ бошқарув тизимини тўғри қарор қабул қилишда етакчилиги;
<i>Хавф хатарлар</i>	<i>Кучсиз томонлари</i>
<ul style="list-style-type: none"> ❖ рақобатчиларнинг истеъмолчига нисбатан номунофиқ ишлари; ❖ олдиндан айтиб бўлмайдиган бизнес соҳасини пайдо бўлиши; ❖ «ноқонуний» дистрибьюторлик тизимининг бозорда мавжудлиги; ❖ Назоратчи ташкилотларнинг ноқонуний аралашуви. 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ қатъий ўрнатилган баҳо сиёсати; ❖ дистрибьюторлик тизимининг марказлаштирилган бошқаруви; ❖ Кенг миқёсдаги реклама фаолиятини тадбиқ этилмаганлиги.

Хулосалаш» (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилди ва айни пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилят ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар

машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу

Намуна:

Маркетинг концепциялари					
Сотиш		Товар		Маркетинг	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги

Хулоса:

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни камраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натига (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиха тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс. Маҳсулот сифати назорати моделини ишлаб чиқиш. Харид номенклатурасини аниқлаш. Мижозларни излаб топиш ва савдо битимлари тузиш тамойилларини ишлаб чиқиш. Бозор сифимини баҳолаш ва товар ишлаб чиқариш бўйича қарор қабул қилиш

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг(индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Маҳсулот сифати назорати моделини кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).

“Брифинг” методи

“Брифинг”- (инг. briefing-қиска) бирор-бир масала ёки саволнинг муҳокамасига бағишланган қиска пресс-конференция.

Ўтказиш босқичлари:

1. Тақдимот қисми.
2. Муҳокама жараёни (савол-жавоблар асосида).

Брифинглардан тренинг якунларини таҳлил қилишда фойдаланиш

мумкин. Шунингдек, амалий ўйинларнинг бир шакли сифатида катнашчилар билан бирга долзарб мавзу ёки муаммо муҳокамасига бағишланган брифинглар ташкил этиш мумкин бўлади. Талабалар ёки тингловчилар томонидан яратилган мобил иловаларнинг тақдимотини ўтказишда ҳам фойдаланиш мумкин.

“Портфолио” методи

“Портфолио” – (итал. portfolio-портфель, ингл.хужжатлар учун папка) таълимий ва касбий фаолият натижаларини аутентик баҳолашга хизмат қилувчи замонавий таълим технологияларидан ҳисобланади. Портфолио мутахассиснинг сараланган ўқув-методик ишлари, касбий ютуқлари йиғиндиси сифатида акс этади. Жумладан, талаба ёки тингловчиларнинг модул юзасидан ўзлаштириш натижасини электрон портфолиолар орқали текшириш мумкин бўлади. Олий таълим муассасаларида портфолионинг куйидаги турлари мавжуд:

Фаолият тури	Иш шакли	
	Индивидуал	Гуруҳий
Таълимий фаолият	Талабалар портфолиоси, битирувчи, докторант, тингловчи портфолиоси ва бошқ.	Талабалар гуруҳи, тингловчилар гуруҳи портфолиоси ва бошқ.
Педагогик фаолият	Ўқитувчи портфолиоси, раҳбар ходим портфолиоси	Кафедра, факультет, марказ, ОТМ портфолиоси ва бошқ.

III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

I МОДУЛ. “ТИФДА БОЖХОНА ТАЪМИНОТИ” ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МАЗМУНИ

1. “ТИФда божхона таъминоти” фанининг предмети ва унинг асосий вазифалари.

2. Курснинг мазмуни ва моҳияти.

1.1 “ТИФДА БОЖХОНА ТАЪМИНОТИ” фанининг предмети ва унинг асосий вазифалари

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг чет давлатлар билан иқтисодий муносабатлар ўрнатиш, ташқи савдо алоқаларини ривожлантириш, республикага чет эл инвестицияларини жалб қилиш, ташқи иқтисодий фаолиятни микродаражада интенсивлаштириш, ташқи савдо оборотида марказлашган экспорт ва импорт улушини камайтириш, миқдорларга валюта хизматини кўрсатадиган тижорат банклари сонини кенгайтириш ва шу каби бошқа масалалар энг долзарб вазифалардан бўлиб қолди. Бу масалаларнинг муқобил ҳал этилишидан кўзланган асосий мақсад Ўзбекистоннинг экспорт потенциалини ошириш, хом ашё экспортини тайер маҳсулот ва хизматлар экспорти билан алмаштириш, сўмнинг эркин конвертирланишига эришиш, пировард натижада эса Ўзбекистон аҳолисининг турмуш даражасини оширишдир.

Ташқи иқтисодий фаолият деганда нимани тушуниш лозим? Бу фаолият нима учун қўллаб-қувватланади?

Маъмурий-бўйруқбозлик системасидан бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ташқи иқтисодий фаолият тушунчаси кўпинча ташқи савдо тушунчаси билан алмаштирилади. Лекин бу икки тушунча ўзаро боғлиқ бўлгани билан уларни фарқлаш лозим. Ташқи иқтисодий фаолият деганда икки ёки ундан кўп мамлакатлар ҳудудида фаолият кўрсатувчи хўжалик субъектларининг ўзаро иқтисодий алоқаларини тушуниш керак. Бунда хўжалик субъектлари сифатида давлат органлари ва давлат корхоналари ҳам иштирок этиши мумкин. Ўзаро иқтисодий алоқалар фақатгина савдо операцияларини ўтказайдан иборат бўлиб қолмай, шунингдек кредитлаш, инвестициялар киритиш, қўшма корхоналар воситасида баҳамжиҳат иқтисодий фаолият юритиш ҳам шулар жумласидандир. Ташқи савдо эса ташқи иқтисодий алоқаларга доир соҳаси бўлиб, турли мамлакат хўжалик субъектларининг савдо операцияларини ўз ичига олади.

Ташқи иқтисодий фаолият юритиш давомида ўзаро хўжалик муносабатларига киришаётган хўжалик субъектлари ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари деб юритилади. Ўзбекистон Республикасида ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари алоҳида рқйхатга олиниб уларга махсус гувоҳнома берилади. Бундай ҳолат ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш,

иштирокчиларга махсус имтиёзлар бериш орқапи мазкўр фаолиятни рағбатлантириш, божхона ҳисобини такомиллаштиришга йўналтирилган. Ҳозирги кунда пул-кредит ва валюта сиёсатининг ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатлари учун хос бўлган методларидан тўлалигича фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас. Бунга сабаб халқ хўжалигидаги бир катор ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг ҳал этилмаганидир.

Халқ хўжалигининг ноустивор ҳолати, уни таркибий қайта кўришнинг яқунланмаганлиги, ички ишлаб чиқариш маълум тармоқларининг дунё даражасига етишмаганлига амалиётда алоҳида корхоналар, минтақалар ва биринчи даражали ижтимоий дастурларнинг асосан давлат томонидан молияланишини саклаб қолишни талаб қилади.

Ташқи савдо муаммоларининг ҳал этилмаганлиги чет эл валютасининг муомаласи ва валюта операциялари бўйича бўйрукбозлик иқтисодиёти учун хос бўлган юридик чекланишларнинг сакланиб қолиши ва маълум даражада кучайтирилишига сабаб бўлади. Бу ҳолда валюта муносабатларини тартибга солишда махсус валюта қонунчилиги муҳим роль тўтади.

Бугунги кунда кўлами тобора кенгайиб ва чуқурлашиб бораётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозига баҳо берар эканмиз ҳар бир мамлакат томонидан ташқи савдо айланмасини ошириш масалаларига бўлган эътиборни олиб кирилаётган товарлар таркиби ва сифатига бўлган талабларни халқаро стандартларга мос келишини таъминлашни тақозо этади. Тингловчиларга мазкур фан хусусиятлари доирасида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарида келтирилган материаллар, қоидалар ва хулосларни пухта ўзлаштиришлари, келгуси фаолиятида самарали фойдаланишлари ҳамда ижодий ёндошишларини таъминлаш фанни ўрганиш олдида турган асосий вазифалардан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини янада ривожлантириш борасида тўхталиб «... бизнинг яқин истиқболдаги энг муҳим вазифамиз бошлаган ишларимизни изчил давом эттириш – истеъмол талабини кенгайтириш мақсадида социал соҳани ривожлантириш, меҳнатга ҳақ тўлашни янада ошириш, хизмат кўрсатиш секторини, инфратузилма объектларини ривожлантиришга, транспорт ва коммуникация лойиҳалари амалга оширилишига алоҳида эътибор беришдир»² деб таъкидлаб ўтдилар.

Шунингдек, “Бугунги кунда тадбиркорлик субъектларининг 98 фоизини солиқ ва статистика ҳисоботлари топширишни, божхона декларацияларини

² Каримов И.А.. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2010. – 7 б.

расмийлаштиришни эски усулдаги қоғоз тўлдириш йўли билан эмас, балки бевосита-электрон шаклда амалга ошироқда”³.

Ушбу масалаларни амалга оширишда ТИФда божхона таъминоти фанида ўрганиладиган модуллар ва назарий-амалий масалалар муҳим аҳамият касб этади.

Хозирги мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий интеграция жараёнларини янада жадаллашуви ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш давлат институтларидан бири бўлмиш божхона органлари фаолиятини самарадорлигини ошириш масалаларини долзарб қилиб қўймоқда. Божхона органлари фаолиятини самарадорлигини ошириш божхона тизимидаги бошқариш тамойиллари ва услубларини яхшилаш, божхона инфратузилмасини модернизациялаш билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун магистрантларда божхона объектлари фаолиятини таҳлил қилиш ва божхона жараёнлари технологияларини тўлиқ амалга оширилишини баҳолаш натижасида божхона таомилларини ривожлантиришни лозимлиги тўғрисида назарий ва амалий мулоҳазалар юритиш кўникмаларини ҳосил қилиш ва шакллантиришда «ТИФда божхона таъминоти» фанини ўқитилиши муҳим аҳамиятга эгадир.

1.2 Курснинг мазмуни ва моҳияти

“ТИФда божхона таъминоти” фанини ўқитишдан мақсад магистрантларда божхона чегарасидан олиб ўтиладиган товарлар ва транспорт воситаларини божхона назорати ва божхона расмийлаштирувидан ўтказишнинг иқтисодий-ижтимоий аҳамияти, уларни ўтказиш технологик тизимининг асосий ташкил этувчилари ва технологик жараёнларни халқаро конвенциялар талаблари асосида янада соддалаштиришнинг лозимлиги тўғрисида кўникмалар ҳосил қилишдан иборат.

-Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги иқтисодий ривожланиши, халқаро ҳамжамият билан ўзаро савдо-иқтисодий алоқаларини ўрганиш;

- божхона чегараси орқали олиб ўтиладиган товарлар ва транспорт воситаларини божхона назорати ва божхона расмийлаштирувидан ўтказиш;

- халқаро божхона ҳуқуқи меъёрлари талабларига мос равишда такомиллаштириш.;

- божхона таомилларининг божхона ишида тутган ўрни;

-халқаро божхона таомилларини соддалаштириш ва уйғунлаштириш бўйича конвенцияни (Киото, 1973 й.) ўрганишдан иборат.

³ Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш-устувор вазирамиздир. Халқ сўзи 17 январ 2015 йил.

Шунингдек, “ТИФда божхона таъминоти” фани фундаментал фанлардан бири бўлиб, бошқа иқтисодий фанларни чуқур ўрганишда асос бўлиб хизмат қилади.

1) товарларни божхона чегараси орқали олиб ўтилганда амалга ошириладиган асосий таомилларининг умумий характеристикасини, ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишда божхона божларини ундиришни, божхона назорати ва расмийлаштирувини амалга оширишда талаб этиладиган хужжатларни аниқлаш;

2) товарлар ва транспорт воситаларининг божхона назорати ва божхона рамийлаштируви мазмуни ва моҳияти ва асосий принципларини, божхона назорати техник воситалари тушунчаси ва уларни божхона органларининг тезкор фаолиятида қўлланилиши;

3) ички божхона транзити руҳсатномалари ва уларнинг расмийлаштириш тартибини, товарларни декларациялаштириш тўғрисида умумий маълумотларни, божхона режимларини танлаш ва товарларни уларнинг остига жойлаштирилиши тўғрисида.

Қисқача хулоса

Хозирги мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий интеграция жараёнларини янада жадаллашуви ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш давлат институтларидан бири бўлмиш божхона органлари фаолиятини самарадорлигини ошириш масалаларини долзарб қилиб қўймоқда. Божхона органлари фаолиятини самарадорлигини ошириш божхона тизимидаги бошқариш тамойиллари ва услубларини яхшилаш, божхона инфратузилмасини модернизациялаш билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун магистрантларда божхона объектлари фаолиятини таҳлил қилиш ва божхона жараёнлари технологияларини тўлиқ амалга оширилишини баҳолаш натижасида божхона таомилларини ривожлантиришни лозимлиги тўғрисида назарий ва амалий мулоҳазалар юритиш кўникмаларини ҳосил қилиш ва шакллантиришда «ТИФда божхона таъминоти» фанини ўқитилиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Мустақил ишлаш ва ўз – ўзини назорат қилиш учун саволлар:

1. Ташқи иқтисодий сиёсат концепцияси нима?
2. Бож тарифининг иқтисодий моҳияти нима?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1.Sh.Sh.Shoraxmedov, N.I.Asqarov, A.A.Namozov –Tashqi savdoni boj tarifi orqali tartibga solish. T: Fan va tehnologiya markazi, 2013 y. 11-73 bet.

2. A.P.Kireev – Mejdunarodnaya ekonomika. M: Mejdunarodnyy otnosheniya, 2014 g. 67-70 str.
3. V.G.Svinuhov – Tamojenno-tarifnoe regulirovanie VED. M: Ekonomist, 2014
4. V.B.Buglay, N.N.Livensev – Mejdunarodnyye ekonomicheskie otnosheniya. M: Finansy i statistika, 2015 g 13-21str.

II МОДУЛ ТИФДА ТОВАРЛАР ВА ТРАНСПОРТ ВОСИТАЛАРИНИНГ БОЖХОНА НАЗОРАТИ ВА БОЖХОНА РАСМИЙЛАШТИРУВИ

2.1. Товарлар ва транспорт воситаларининг божхона назорати ва божхона рамийлаштируви мазмуни, моҳияти ҳамда асосий принциплари

2.2. Божхона назорати ва божхона назоратини ташкиллаштиришнинг асосий йўналишлари.

2.3. Дастлабки операциялар, уларнинг вазифаси ва қўллаш тартиби. Импорт ва экспортнинг чеклаш ва таъқиқлашлари.

2.4. Божхона назоратини хориж давлатларда ташкиллаштиришнинг ўзига ҳос томонлари.

2.1. Товарлар ва транспорт воситаларининг божхона назорати ва божхона рамийлаштируви мазмуни, моҳияти ҳамда асосий принциплари

Юк келиб тушувчи божхона органига топширилиши лозим бўлган ҳужжатлар қайси товарлар ва транспорт воситаларига тегишли бўлса, ўша товарлар ва транспорт воситалари билан бир хил тартибда етказилади.

Ташувчининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари - Ташувчи қуйидаги ҳолларда товарлар ва транспорт воситаларини ташиш учун қабул қилмасликка ҳақли:

божхона ва транспорт ҳужжатлари белгиланган тартибни бузган ҳолда расмийлаштирилган бўлса;

божхона томонидан транспорт воситасига ва товарлар жойланган ўров-идишларга қўйилган таъминлов чоралари ташилаётган товарларга ана шу таъминлов чораларини бузмасдан тегиш имкониятини истисно этмаса.

Товарлар, транспорт воситалари ва уларга оид ҳужжатларни ташиш учун қабул қилиб олган ташувчи:

уларни жўнатувчи божхона органи томонидан белгиланган манзилга, йўналишда ва муддатда, табиий эскириш ёхуд нормал ташиш ва сақлаш шароитларидаги камайиш оқибатидаги ўзгаришларни истисно этганда, уларнинг ўров-идишлари ёки ҳолатини ўзгартирмасдан, элтиб беришдан бошқа мақсадда фойдаланмасдан етказиб бериши;

товарлар, транспорт воситалари ва уларга оид ҳужжатларни юк келиб тушадиган божхона органида кўрсатиши, бу орган мансабдор шахсларининг талабига биноан эса-товарлар ва транспорт воситаларини амалда тақдим этиши; божхона назорати остида турган товарлар билан бир вақтда бошқа товарларни ташимаслиги шарт.

Юк элтиб бериладиган жойига етиб келганидан кейин ташувчи божхона органининг рухсатисиз товарлар ва транспорт воситасини тўхташ жойида қаровсиз қолдириш, тўхташ жойини ўзгартириш, йўловчиларни тушириш, товарлар билан бирон-бир ортиш-тушириш ва ўраш-жойлаш операцияларини ўтказиш, қиёслаш воситаларини ўзгартириш, олиб ташлаш ёки йўқ қилиш ҳуқуқига эга эмас.

Агар ташувчи, йўловчиларнинг ва транспорт воситаси экипажининг ҳаёти ҳамда соғлиғи чинакам хавф остида қолганлигини, товарлар ва транспорт воситасининг йўқ қилиниши, қайтариб бўлмайдиган тарзда қўлдан кетиши ёки жиддий бузилиши хавфи мавжуд бўлганлигини исботласа, ушбу модданинг иккинчи ва учинчи қисмларидаги талабларни бузганлик учун жавобгарлик юзага келмайди. Кўрсатилган талаблар бузилишига сабаб бўлган ҳолатлар тўғрисида ташувчи дарҳол божхона органини хабардор қилиши шарт.

Агар ташувчи ёхуд унинг транспорт воситаси ушбу Кодекснинг талабларига риоя этилишини кафолатлай олмаса, божхона органи транспорт воситаси фақат тегишлича жиҳозланган ёки божхона кузатувиغا олинган ёхуд божхона тўловлари тўланишини таъминловчи гаров суммалари киритилган ёки товарлар божхона ташувчиси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ташилган тақдирдагина товарларнинг божхона назорати остида олиб ўтилишига йўл қўйишга ҳақли. (ЎзР 25.04.2003 й. 482-ИИ-сон Қонуни таҳриридаги қисм) Айрим тоифадаги товарларни ташувчилар учун қонун ҳужжатларида бошқача талаблар белгиланиши мумкин.

2.2. Божхона назорати ва божхона назоратини ташкиллаштиришнинг асосий йўналишлари.

Ўзбекистон Республикаси божхона хизмати ўз фаолиятида ички ва ташқи сиёсатни таркибий қисми ҳисобланувчи ягона божхона сиёсатини амалга ошириб келмоқда. Божхона хизматини асосий мақсадлари Ўзбекистон Республикаси божхонга ҳудудидан самарали божхона назоратини ҳамда товарлар айрбошлашни тартибга солишни таъминлашдан иқтисодиётнинг ривожланишини рағбатлантиришдан, ички бозорни химоялашдан иборат бўлиб, божхона чегараси орқали товарлар ва транспорт воситаларини олиб ўтиш, бож тўловларин ундириш, божхона расмийлаштируви, божхона назоратини амалга ошириш тартиби ва шартларидан иборат.

Божхона назорати – қонун ҳужжатлари ва ҳалқаро шартномаларга риоя этилишини таъминлаш мақсадида божхона органлари амалга оширадиган тадбирлар мажмуидир. Божхона режими – Ўзбекистон Республикасининг божхона чегараси орқали олиб утиладиган товарлар ва транспорт воситалари макomini божхона мқсадлари учун белгиловчи коидалар мажмуидир.

Божхона назорати мақсади – Ўзбекистон Республикаси божхона қонунчилигини, божхона тарифи тўғрисидаги қонунини ва бошқа қонун ва норматив актларни шу билан бирга Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий масалаларига тегишли халқаро шартномаларни бажаришда халқаро нормаларга риоя қилинган ҳолда фаолият курсатади.

Божхона назорати объекти- божхона ҳудудидан утаётган товарлар, транспорт воситалари. улар тўғрисида ҳужжат ва малумотлар, товар ва транспорт воситаларига тегишли жисмоний ва юридик шахслар, божхона брокерлари, декларантлар уларнинг ҳужжати ва улар товарлар ва транспорт воситаларига нисбатан танлаган божхона режимлари шулардан иборат.

Божхона назорати асосан божхона зонасида ташкил қилинади. Божхона зонаси божхона ҳудуди атрофи ва божхона органи томонидан аниқланган, божхона органи жойлашган ерларда, божхона расмийлаштириш жойлари ҳисобланади.

Божхона назорати жараёнида- товарларнинг ҳаракати, унинг ишлаб чиқарилиши жараени, сақлаш, сотилиши, сотиб олиниши, укланиши, туширилиши, жойланиши, сугуртаси, ва бошқалар куриш мумкин. Бу товарларни кайси давлатдан келиб чиқишини, божхона кийматини, ва ТИФ ТН асосида тугри аниқлаш божхона назорати асосий функцияларидан ҳисобланади.

2.3. Дастлабки операциялар, уларнинг вазифаси ва қўллаш тартиби. Импорт ва экспортнинг чеклаш ва таъқиқлашлари.

Ўзбекистон Республикаси божхона чегарасидан товарлар ва транспорт воситаларини олиб ўтишдаги чекловлар - Давлат хавфсизлигини таъминлаш, жамоат тартибини сақлаш, маънавият, инсон ҳаёти ва саломатлигини сақлаш, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, Ўзбекистон Республикаси ҳамда бошқа мамлакатлар халқларининг бадий, тарихий ва археологик бойликларини, мулк ҳуқуқини, шу жумладан интеллектуал мулк объектларига бўлган ҳуқуқни, олиб кирилаётган товарларни истеъмол қилувчиларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг бошқа манфаатларидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари ҳамда халқаро шартномаларига мувофиқ айрим товарлар ва транспорт воситаларини Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиш тақиқланиши мумкин.

Божхона чегараси орқали олиб ўтиш тақиқланган товарлар ва транспорт воситалари, агар Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида ёки халқаро шартномаларида бу товарлар ва транспорт воситаларини мусодара қилиш назарда тутилмаган бўлса, дарҳол Ўзбекистон Республикасидан ташқарига олиб чиқиб кетилиши ёхуд Ўзбекистон Республикаси ҳудудига қайтарилиши шарт.

Товарлар ва транспорт воситаларини олиб чиқиб кетишни ёки қайтаришни олиб ўтаётган шахс ёхуд ташувчи ўз ҳисобидан амалга оширади. Товарлар ва транспорт воситалари дарҳол олиб чиқиб кетилмаган ёки қайтарилмаган тақдирда улар божхона органига қарашли бўлган омборга вақтинча сақлаш режими остида жойлаштирилади. Сақлаш муддати уч сутка бўлади, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси Божхона кодексининг 39-моддасига асосан божхона чегараси орқали олиб ўтилаётган товарлар ва транспорт воситалари божхона назорати божхона органларининг мансабдор шахслари томонидан қуйидаги йўллар билан ўтказилади: 1

- божхона мақсадлари учун зарур бўлган ҳужжатлар ва маълумотларни текшириш;

- жисмоний шахсларни оғзаки сўраб-суриштириш;

- божхона кўригидан ўтказиш;

- товарлар, транспорт воситалари, бинолар ва бошқа жойларни божхона томонидан қиеслаш;

- товарлар ва транспорт воситаларини ҳисобга олиш;

- ҳисобга олиш ва ҳисобот тизимини текшириш;

- божхона назоратидан ўтказилиши лозим бўлган товарлар ва транспорт воситалари туриши мумкин бўлган эҳуд назорат қилиш божхона органлари зиммасига уклатилган фаолият амалга оширилаётган ҳудудлар, бинолар ва бошқа жойларни текшириш;

- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа шаклларда.

2.4. Божхона назоратини хориж давлатларда ташкиллаштиришни ўзига ҳос томонлари.

Божхона органлари божхона назоратини ўтказишда, коюда тарикасида, назоратнинг қонун ҳужжатларига риоя этилишини таъминлаш учун етарли булган шаклларины куллайдилар, бу божхона назоратини ташкил қилишнинг принциpidир.

Божхона назоратининг айрим шаклларины кулламаслик еки улардан озод қилинишини билдирмайди. Масалан Республикада божхона имтиезига эга бўлган Чет эл дипломатлари ва ваколатхоналари еки уларга тенглаштирилган чет давлат вакиллари агар иш узасида давлат божхона чегарасидан ўтса, Вена конвенсияси асосида ҳамма божхона куригидан озод қилинади жумладан шахсий куригидан ҳам. Бу ҳолда божхона назоратининг фақат ҳужжатларни текшириш шакли кулланилади.

Зарурат булганда божхона органлари, агар конун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилмаган булса, божхона назоратининг Кодексда белгиланган барча шакллардан фойдаланиш мумкин. Божхона назоратини утказиш божхона чегарасидан утаётган товарларни характери, киймати танланган божхона режимидан келиб чиккан ҳолда танланади.

Масалан, эркин муомалага чиқариш, реимпорт ва божхона омбори режимда Республика божхона ҳудудига киритилган товарларнинг божхона рамийлаштирувини амалга ошираётган божхона хизматчиси камида 50% ни куригдан утказиши лозим булади шароитлар:

- товарни коди еки уни номи ва килиб чиккан давлатнинг номлари ҳужжатларда турлича тарифланган булса;
- бир товар транспортида турли товарларнинг укланиши ва ичида укори фоизли товарларни аниклаш.

Агар товарларга божга ва соликка тортилмаган булса божхона назоратининг қиеслаш усулин кулланиши мумкин. Божхона назоратини у еки бу шакллари куллаш божхона масъул ҳодими уз ҳоҳишига биноан утказиши мумкин.

Божхона органлари божхона назоратини ташкил қилишда республика ман этилаган буумларни кириб келишига қарши қаратилган булса бунақа назорат уқларни 100% куригдан утказиши керак булади. Бунақа назоратларни асосан вақти вақти билан ҳаво транспортларини, юловчилари, уларнинг багажи ва кул уқилари билан утказиб турилиши керак. Хамма ҳаво транспортларини ва юловчиларни 100% куригдан утказиш жисмоний мумкин эмас, шунинг учун асосий куриг рейсларни қаердан келиши уларнинг юловчилари олиб келаетган товарларни характери, ва бошқалар сабаб булади. Божхона назорати принципи асосида танланган шакл узининг инсон ҳуқуқига ва сало-матлиғига путур етмаслиғи керак. Шунинг учун шаҳсни куздан кечириш божхона куригининг оҳриғи шакли ҳисобланади.

Божхона назоратининг муайян шаклларида озод қилиш Ўзбекистон Республикасининг конун ҳужжатлари ва ҳалқаро шартномаларига мувофиқ амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси олий мажлис депутатлари ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси аъзоларининг шаҳсий багажи, агар мазкур шаҳслар хизмат вазибаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда Ўзбекистон Республикаси божхона чегарасидан ўтаётган бўлсалар. Божхона текширувидан озод қилинади.

Чет эл ҳарбий кемалари, жанговар ва ҳарбий транспорт ҳаво кемалари, шунингдек узи уриб келаетган ҳарбий техникаси божхона текширувидан озод қилинади.

Қисқача хулоса

Ўзбекистон Республикаси божхона хизмати ўз фаолиятида ички ва ташқи сиёсатни таркибий қисми ҳисобланувчи ягона божхона сиёсатини амалга ошириб келмоқда. Божхона хизматини асосий мақсадлари Ўзбекистон Республикаси божхонага ҳудудидан самарали божхона назоратини ҳамда товарлар айрбошлашни тартибга солишни таъминлашдан иқтисодиётнинг ривожланишини рағбатлантиришдан, ички бозорни ҳимоялашдан иборат бўлиб, божхона чегараси орқали товарлар ва транспорт воситаларини олиб ўтиш, бож тўловларин ундириш, божхона расмийлаштируви, божхона назоратини амалга ошириш тартиби ва шартларидан иборат.

Божхона назорати – қонун ҳужжатлари ва ҳалқаро шартномаларга риоя этилишини таъминлаш мақсадида божхона органлари амалга оширадиган тадбирлар мажмуидир. Божхона режими – Ўзбекистон Республикасининг божхона чегараси орқали олиб утиладиган товарлар ва транспорт воситалари макomini божхона мақсадлари учун белгиловчи қоидалар мажмуидир.

Мустақил ишлаш ва ўз – ўзини назорат қилиш учун саволлар:

1. Товарлар ва транспорт воситаларининг божхона назорати ва божхона рамиёлаштируви мазмуни, моҳияти ҳамда асосий принциплари
2. Божхона назорати ва божхона назоратини ташкиллаштиришнинг асосий йўналишлари.
3. Дастлабки операциялар, уларнинг вазифаси ва қўллаш тартиби. Импорт ва экспортнинг чеклаш ва таъқиқлашлари.
4. Божхона назоратини хориж давлатларда ташкиллаштиришнинг ўзига ҳос томонлари.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Sh.Sh.Shoraxmedov, N.I.Asqarov, A.A.Namozov – Tashqi savdoni boj tarifi orqali tartibga solish. T: Fan va texnologiya markazi, 2013 y. 11-73 bet.
2. A.P.Kireev – Mejdunarodnaya ekonomika. M: Mejdunarodny otnosheniya, 2014 g. 67-70 str.
3. V.G.Svinuhov – Tamojenno-tarifnoe regulirovanie VED. M: Ekonomist, 2014
4. V.V.Buglay, N.N.Livensev – Mejdunarodnyye ekonomicheskie otnosheniya. M: Finansy i statistika, 2015 g 13-21str.

III-МОДУЛ. БОЖХОНА РАСМИЙЛАШТИРУВИ.

3.1.Божхона расмийлаштирувининг тартиби.

3.2.Биринчи даражали тартибта ва тезкор расмийлаштирувга оид товарлар.

3.3.Божхона декларацияси. Божхона расмийлаштирувининг махсус соддалаштирилган таомиллари.

3.4.Товарларни декларациялаштириш тўғрисида умумий маълумотлар.

3.1.Божхона расмийлаштирувининг тартиби.

Божхона расмиятчиликлари ва тартиблари товар мамлакат чегарасини кесиб ўтган пайтдан бошланади. Божхона расмийлаштирувини амалга ошириш жойи ва вақти - Божхона расмийлаштируви божхона органи фаолият кўрсатадиган зонадаги шу мақсад учун ажратилган, товарларни жўнатувчи ёки олувчи ёхуд уларнинг таркибий бўлинмаси жойлашган ерларда божхона органининг иш вақтида амалга оширилади.

Манфаатдор шахснинг ёзма илтимосномасига биноан унинг ҳисобидан ва божхона органининг розилиги билан божхона расмийлаштируви бошқа жойларда ва божхона органининг иш вақтидан ташқари вақтда амалга оширилиши мумкин.

Божхона органлари жойлашган ерларда эмас, бевосита ўз ҳудудларида ёки биноларида божхона расмийлаштирувини ўтказишдан манфаатдор бўлган юридик ва жисмоний шахслар бу органларга хизмат ва маиший биноларини, ускуналар ҳамда алоқа воситаларини бепул бериб қўядилар.

Божхона расмийлаштируви муддатлари - Божхона органи товарлар ва транспорт воситаларининг божхона расмийлаштирувини божхона декларацияси қабул қилинган ҳамда барча зарур ҳужжатлар ва маълумотлар тақдим этилган пайтдан бошлаб ўн кундан кечиктирмай, ушбу Кодекс 81-моддасининг биринчи қисмида тилга олинган товарларга нисбатан эса-уч кундан кечиктирмай амалга оширади. Мазкур муддатлар давлатнинг бошқа органлари товарлар ва транспорт воситаларини назорат қилиши учун зарур бўлган вақтни ўз ичига олмайди.

Божхона расмийлаштируви вақтида ваколатли шахсларнинг ҳозир бўлиши - Божхона расмийлаштирувидан ўтказилиши лозим бўлган товарлар ва транспорт воситаларига нисбатан ваколатларга эга бўлган шахслар божхона расмийлаштируви вақтида иштирок этишга ҳақлидир, божхона органи мансабдор шахсларининг талабига биноан эса, божхона расмийлаштируви

вақтида ҳозир бўлишлари ва расмийлаштиришни амалга оширишда уларга зарур ёрдам кўрсатишлари шарт.

Товарлар ва транспорт воситалари билан божхона расмийлаштируви учун зарур бўлган операцияларни ўтказиш - Божхона чегараси орқали товарлар олиб ўтувчи шахс, ташувчи, омбор эгаси ёки товарлар ва транспорт воситаларига нисбатан ваколатларга эга бўлган бошқа шахс божхона органининг талабига биноан божхона расмийлаштирувидан ўтказилиши лозим бўлган товарларни транспортда ташиш, тортишни ёки уларнинг миқдорини бошқача тарзда аниқлашни, ортиш, тушириш, қайта ортиш, бузилган ўровларни тузатиш, ўровларни очиш, товарлар ва транспорт воситаларини ўраш ёки қайта ўрашни, шунингдек бундай товарлар ва транспорт воситалари туриши мумкин бўлган бинолар, идишлар ва бошқа жойларни очишни ўз ҳисобидан амалга ошириши шарт.

Божхона омбори - Божхона омбори шундай режимки, бунда олиб кирилган товарлар сақлаш даврида импорт божи, солиқлар ва иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмасдан божхона назорати остида сақланади, экспорт режимида олиб чиқишга мўлжалланган товарлар эса божхона назорати остида ушбу Кодекснинг 26-моддасида назарда тутилган имтиёзлар берилган ҳолда сақланади.

Ўзбекистон Республикасига олиб кириш, Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиш, Ўзбекистон Республикаси ҳудуди орқали транзит олиб ўтиш ман этилган товарлар ҳамда рўйхати қонун ҳужжатлари билан белгиланадиган бошқа товарлар божхона омбори режимида жойлаштирилиши мумкин эмас.

Товарлар божхона омбори режимида уч йил мобайнида туриши мумкин. Ушбу муддат товарларнинг айрим тоифалари ва айрим шахслар учун қонун ҳужжатлари билан чекланиши мумкин, лекин у бир йилдан кам бўлмаслиги керак.

3.2.Биринчи даражали тартибта ва тезкор расмийлаштирувга оид товарлар.

Белгиланган муддат тугагунга қадар товарга нисбатан ваколатга эга бўлган шахс томонидан товарни бошқа божхона режимида жойлаштириш сўралиши керак. Бу талабларга риоя этилмаган тақдирда, товар божхона органига қарашли божхона омборига вақтинча сақлаш режимида жойлаштирилади.

Божхона омбори режимида жойлаштирилган товарлар билан қилинадиган операциялар рўйхати ва уларни амалга ошириш тартиби ушбу Кодекста белгиланади.

Вақтинча сақлаш - Вақтинча сақлаш шундай режимки, бунда олиб кирилган товарлар ва транспорт воситалари божхона органига тақдим этилган

пайтдан бошлаб чиқаришга рухсат берилгунга қадар танланган режимга мувофиқ божхона омборида бож, солиқлар ва иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмасдан вақтинча сақланади. Ушбу Кодексга мувофиқ вақтинча сақлаш режимига бошқа товарлар ва транспорт воситалари ҳам жойлаштирилиши мумкин.

Товарлар ва транспорт воситаларини вақтинча сақлаш режимига жойлаштиришда қисқа декларация қўлланилади.

Товарларнинг вақтинча сақлаш режимида туриш муддати икки ойдан ошмаслиги лозим, Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. (ЎзР 15.12. 2000 й. 175-ИИ-сон Қонуни таҳриридаги қисм). Вақтинча сақлаш режимига жойлаштирилган товарлар билан қилинадиган операциялар рўйхати ва уларни амалга ошириш тартиби ушбу Кодексда белгиланади.

Божхона омбори режимига жойлаштирилган ва экспорт режимига кўра олиб чиқишга мўлжалланган товарларни бождан, солиқлардан озод қилиш ёки тўланган суммаларни қайтариш - Агар товарларни амалда четга олиб чиқиш вақтида тўловлардан озод қилиш ёки тўланган суммани қайтариш назарда тутилган бўлса, божхона омбори режимига жойлаштирилган ва экспорт режимига кўра олиб чиқишга мўлжалланган товарлар бождан, солиқлардан озод қилинади ёхуд тўланган суммалар қайтарилади. Бу товарлар божхона омбори режимига жойлаштирилган кундан бошлаб уч ойдан кечикмай олиб чиқилиши лозим.

Товарлар белгиланган муддатларда амалда олиб чиқилмаган тақдирда бож, солиқлар, шунингдек уларнинг фоизлари қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда тўланади.

Ўзбекистон Республикаси божхона хизматининг ташкил топиши ва ривожланишининг ўзига ҳос жиҳатлари шундаки мамлакатимизнинг асосий божхона конунини янгилаш иши узок ва пухта олиб борилган. Конун лойиҳаси устида ишлаш божхона ишига доир меъриий-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимга солишдан бошланган. Кейинги икки йилнинг ўзидагина ушбу соҳани тартибга соладиган ўнлаб низом ва йўриқномалар қайта ишланди. Булар божхона режимлари, айрим таомиллар, божхона билан боғлиқ инфратузилма ҳодимлари: божхона брокери ва божхона расмийлаштириши бўйича мутахассис фаолиятига тааллуқли ҳужжатлардир.

Тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар амалдаги Божхона кодексига ҳам киритилди. Бир вақтда кодекснинг янги таҳрири лойиҳаси устида ҳам иш олиб борилди. Бунда амалдаги конунни қўллаш амалиети, МДХ бўйича ҳамкор давлатларнинг божхона конунчилиги, ҳозирги халқаро божхона амалиетининг амалда қўлланиши, шунингдек Жаҳон савдо ташкилотининг конун-қоидалари, 1999 йил янгиланган таҳрирда қабул қилинган “Божхона таомилларини

соддалаштириш ва уйғунлаштириш тўғрисида” Киото конвенсияси ва божхона назоратини ташкил этиш масалаларини тартибга соладиган бошқа ҳалқаро конвенсияларнинг қоидалари инобатга олинган. Қонун лойиҳасини таёрлаётганда ДБК мутахассислари кодексга бевосита таъсир этадиган, қонуности ҳужжатлари миқдорини иложи борича қисқартирадиган ҳужжат бўлиши кераклигидан келиб чиқди, чунки муфассал ва аниқ-пухта қонун божхонани тартибга солиш соҳасида барқарорлик ва олдиндан айта олишлик қароридир. Шу боис божхона органлари ва ТИФ иштирокчилари ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар асосий меъёрларининг муҳим қисми идоравий меъёрий ҳужжатлардан янгиланган қонунга ўтказилди. Божхона тўловларини ҳисоблаб олиш ва тўлаш ёки ундиришнинг барча масалалари бевосита қонун лойиҳасида ақс этирилди. Бироқ божхона бошқаруви жараёнининг ҳар бир босқичини имкони борича батафсиллаштириш амалда бажариб бўлмайдиган вазифа. Имкони борича бевосита амал қиладиган қонун яратиш мақсад қилиб олинган бўлишига қарамай, ҳозир унга қўшимча меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқмасан бўлмаслиги равшан бўлиб қолди. Бу нафақат Давлат божхона қўмитаси, балки лойиҳани ишлаб чиқишнинг турли босқичларида иштирок этган ҳалқаро экспертларнинг ҳам нуқтаи назаридир. Мисол учун, ушбу ҳужжатга божхона божларининг ставкалари, товарларни таснифлаш қоидаларини киритиб бўлмайди. Зеро у божхона тарифлари билан тартибга солишнинг барча ўзига ҳос деталларини батафсил тавсифлаб бериши керак бўлган амалий йўриқнома эмас

3.3.Божхона декларацияси. Божхона расмийлаштирувининг махсус соддалаштирилган таомиллари.

Божхона декларациясини ўзгартириш, тўлдириш ва қайтариб олиш - Божхона декларациясида қўрсатилган маълумотлар божхона органининг руҳсати билан декларант томонидан ўзгартирилиши ёки тўлдирилиши, топширилган божхона декларацияси эса қайтариб олиниши мумкин.

- ўзгартириш, тўлдириш ёки қайтариб олиш фақатгина:
- божхона декларациясини текшириш бошланғунига қадар;
- товарлар ва транспорт воситаларини кўздан кечириш бошланғунига қадар;
- қўрсатилган маълумотларнинг нотўғри эканлиги божхона органи томонидан аниқланғунига қадар амалга оширилиши мумкин.

Божхона декларациясини ўзгартириш ёки тўлдириш унинг амал қилиш доирасини кенгайтириши ёки торайтириши мумкин эмас.

Божхона органларининг мансабдор шахслари ўз ташаббуси билан, шахснинг топшириғи ёки илтимосига биноан ёзма божхона декларациясини

тўлдиришга, божхона декларациясида кўрсатилган маълумотларни ўзгартириш ёки тўлдиришга ҳақли эмас, божхона органларининг ваколатига киритилган маълумотларни божхона декларациясига киритиш ҳоллари, шунингдек агар машинада ишлов бериш учун фойдаланиладиган кодли маълумотлар божхона декларациясида кодсиз кўринишда мавжуд бўлса, кодли маълумотларни ўзгартириш ёки тўлдириш бундан мустасно.

Дастлабки божхона декларацияси - агар декларант алоҳида сабаблар туфайли батафсил божхона декларациясини тақдим эта олмаса, божхона органи қонун ҳужжатларида белгиланадиган тартибда муваққат ёки тўлиқ бўлмаган божхона декларациясини тақдим этиш учун рухсат беришга ҳақли, бунда муваққат ёки тўлиқ бўлмаган божхона декларациясида божхона мақсадлари учун зарур бўлган асосий маълумотлар баён этилиши ва етишмаётган маълумотлар божхона органи белгилайдиган муддатларда тақдим этилиши шарт қилиб қўйилади.

Даврий божхона декларацияси - айти бир шахс томонидан айти бир хил товарлар ва транспорт воситалари мунтазам равишда олиб ўтилса, божхона органи муайян давр мобайнида Ўзбекистон Республикасининг божхона чегараси орқали олиб ўтиладиган барча товарлар ва транспорт воситаларига битта божхона декларацияси берилишига рухсат этиши мумкин.

Даврий божхона декларациясини топшириш ҳоллари ва тартиби қонун ҳужжатларида белгиланади.

3.4. Товарларни декларациялаштириш тўғрисида умумий маълумотлар.

Товарлар ва транспорт воситаларини декларациялаш - Ўзбекистон Республикаси божхона чегарасидан олиб ўтилаётган ёки божхона режими ўзгартирилаётган товарлар ва транспорт воситалари, шунингдек бошқа товарлар ва транспорт воситалари учун қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда божхона органига декларация топширилиши лозим.

Декларациялаш товарлар ва транспорт воситалари тўғрисидаги, улар жойлаштириладиган божхона режимлари ҳақидаги аниқ маълумотларни, божхона мақсадлари учун зарур бўлган бошқа маълумотларни белгиланган шаклда баён этиш орқали амалга оширилади.

Декларациялашнинг шакли ва тартиби, шунингдек божхона декларациясида кўрсатиладиган маълумотларнинг рўйхати қонун ҳужжатларида белгиланади.

Товарлар учун божхона расмийлаштирувидан ўтказилаётган божхона органига декларация топширилади.

Товарлар ташийдиган транспорт воситалари товарлар билан бир вақтда декларацияланади.

Юксиз транспорт воситалари ва йўловчилар ташиётган транспорт воситалари Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасини кесиб ўтиш вақтида декларацияланади.

Денгиз, дарё ва ҳаво кемалари ўзи етиб келган Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудидаги порт ёки аэропортда ёхуд ўзи жўнаб кетган Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудидаги порт ёки аэропортда декларацияланади.

Божхона декларацияси божхона органлари томонидан белгиланган муддатларда топширилади. Бу муддатлар товарлар ва транспорт воситалари кўрсатилган кундан эътиборан ўн беш кундан ошмаслиги лозим.

Жисмоний шахслар томонидан нотижорат мақсадлардаги товарларни қўл юки ва багаж ҳолида божхона чегарасидан олиб ўтишда божхона декларацияси товарларни кўрсатиш билан бир вақтда топширилади.

Божхона ҳудудига кириб келаётган транспорт воситалари Ўзбекистон Республикаси божхона чегарасини кесиб ўтганидан кейин кўпи билан уч соат, божхона ҳудудидан чиқиб кетаётган транспорт воситалари эса Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасини кесиб ўтишига кўпи билан уч соат қолганида декларацияланади.

Ушбу моддада кўрсатилган муддатлар божхона органлари белгилайдиган тартибда ва шартларда узайтирилиши мумкин. Божхона органи божхона декларациясини қабул қилишни рад этишга ҳақли эмас.

Божхона декларацияси қабул қилинганлиги расмийлаштирилган пайтдан бошлаб у юридик аҳамиятга молик фактлардан далолат берувчи ҳужжатга айланади.

Қисқача хулоса

Божхона омбори - Божхона омбори шундай режимки, бунда олиб кирилган товарлар сақлаш даврида импорт божи, солиқлар ва иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмасдан божхона назорати остида сақланади, экспорт режимида олиб чиқишга мўлжалланган товарлар эса божхона назорати остида ушбу Кодекснинг 26-моддасида назарда тутилган имтиёзлар берилган ҳолда сақланади.

Ўзбекистон Республикасига олиб кириш, Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиш, Ўзбекистон Республикаси ҳудуди орқали транзит олиб ўтиш ман этилган товарлар ҳамда рўйхати қонун ҳужжатлари билан белгиланадиган бошқа товарлар божхона омбори режимида жойлаштирилиши мумкин эмас.

Товарлар божхона омбори режимида уч йил мобайнида туриши мумкин. Ушбу муддат товарларнинг айрим тоифалари ва айрим шахслар учун қонун ҳужжатлари билан чекланиши мумкин, лекин у бир йилдан кам бўлмаслиги керак.

Мустақил ишлаш ва ўз – ўзини назорат қилиш учун саволлар:

1. Божхона расмийлаштирувининг тартиби.
2. Биринчи даражали тартибта ва тезкор расмийлаштирувга оид товарлар.
3. Божхона декларацияси. Божхона расмийлаштирувининг махсус соддалаштирилган таомиллари.
4. Товарларни декларациялаштириш тўғрисида умумий маълумотлар.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Sh.Sh. Shoraxmedov, N.I. Asqarov, A.A. Namozov – Tashqi savdoni boj tarifi orqali tartibga solish. T: Fan va texnologiya markazi, 2013 y. 11-73 bet.
2. A.P. Kireev – Mejdunarodnaya ekonomika. M: Mejdunarodny otnosheniya, 2014 g. 67-70 str.
3. V.G. Svinuhov – Tamojenno-tarifnoe regulirovanie VED. M: Ekonomist, 2014
4. V.B. Buglay, N.N. Livensev – Mejdunarodnye ekonomicheskie otnosheniya. M: Finansiya i statistika, 2015 g 13-21str.

IV-МОДУЛ. БОЖХОНА ТЎЛОВЛАРИ, СОЛИҚЛАРИ, РЕЖИМЛАРИ

- 4.1. Божхона тўловлари ва уларнинг турлари.
- 4.2. Товарнинг божхона қиймати ва уни ҳисоблаш усуллари
- 4.3. Божхона солиқлари ва уларнинг турлари
- 4.4. Божхона режимлари тушунчаси ва уларнинг турлари
- 4.5. Божхона режимлари ва уларни қўллаш шартлари

4.1. Божхона тўловлари ва уларнинг турлари.

Товарлар ва транспорт воситаларини божхона чегараси орқали олиб ўтишда ва ушбу Кодексда назарда тутилган бошқа ҳолларда қуйидаги божхона тўловлари тўланади:

бож;

қўшилган қиймат солиғи;

акциз солиғи;

божхона ҳудудида қайта ишлаш режимидан ва божхона ҳудудидан ташқарида қайта ишлаш режимидан фойдаланиш билан боғлиқ рухсатномаларни берганлик учун йиғимлар; (ЎзР 25.04.2003 й. 482-ИИ-сон Қонуни таҳриридаги хат боши).

божхона расмийлаштируви бўйича мутахассиснинг малака аттестатини берганлик, бундай аттестатни қайта расмийлаштирганлик ва унинг амал қилиш муддатини узайтирганлик учун йиғимлар; (ЎзР 25.04.2003 й. 482-ИИ-сон Қонуни таҳриридаги хат боши).

божхона расмийлаштируви учун божхона йиғими;

товарларни сақлаганлик учун божхона йиғими;

товарларни божхона кузатувига олганлик учун божхона йиғими;

дастлабки қарорни қабул қилганлик учун ҳақ.

Қонун ҳужжатларида бошқа божхона тўловлари ҳам белгиланиши мумкин.

Божхона чегараси орқали олиб ўтиладиган товарларга қонун ҳужжатларига мувофиқ бож, қўшилган қиймат солиғи ва акциз солиғи солинади. Товарлар қайтариб олиб чиқилган тақдирда илгари тўланган бож, қўшилган қиймат

солиғи ва актсиз солиғи суммалари қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда қайтарилиши лозим.

Божхона йиғимлари - Қуйидаги ҳаракатлар учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган миқдорларда боғхона йиғимлари ундирилади:

Товарлар ва транспорт воситаларини, шу жумладан кузатувчисиз бағажда, халқаро почта жўнатмалари ва юқларда олиб ўтиладиган нотижорат мақсадларидаги товарларни боғхона расмиёлаштирувидан ўтказганлик учун;

товарлар ва транспорт воситаларини белгиланган жойлардан ташқарида ва боғхона органларининг белгиланган иш вақтидан ташқари вақтда боғхона расмиёлаштирувидан ўтказганлик учун;

товарлар ва транспорт воситаларини боғхона органлари эғалиғидаги боғхона омборлари ва вақтинча сақлаш омборларида сақлаганлик учун;

товарларни боғхона кузатувиға олганлик учун.

Боғхона тўловларини ҳисоблаб чиқариш учун асослар - Товарлар ва транспорт воситаларининг қонун ҳужжатларида белгиланадиган боғхона қиймати боғжи, актсиз солиғини ва тегишли боғ йиғимларини ҳисоблаб чиқариш учун асос бўлади.

Қўшилган қиймат солиғини ҳисоблаб чиқариш учун товарнинг боғхона қиймати асос бўлиб, унга тўланиши лозим бўлган боғ, актсизға тортиладиган товар бўйича эса, актсиз солиғининг суммаси ҳам қўшилади.

Боғхона тўловларини тўловчилар - Боғхона тўловлари декларант томонидан тўланади. Хар қандай манфаатдор шахс, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, тўловчининг ўрниға боғхона тўловларини тўлашға ҳақли.

Боғхона тўловлари боғхона декларацияси қабул қилинғунға қадар ёки қабул қилиниши билан бир вақтда тўланади. Товарлар нотижорат мақсадлари учун олиб ўтиладиганда боғхона тўловлари боғхона декларациясини қабул қилиш билан бир вақтда тўланади.

Боғхона тўловларини тўлаш муддатининг ўтиши боғхона декларациясини топшириш муддати тугағанидан кейинги кундан бошланади.

Боғхона тўловлари боғхона органиға, халқаро почта жўнатмаларида юборилаётган товарларға нисбатан эса, - алоқа корхоналарига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган тартибда тўланади

4.2. Товарнинг боғхона қиймати ва уни ҳисоблаш усуллари

Ортиқча тўланган ёки ундирилган божхона тўловларини қайтариш - Ортиқча тўланган ёки ундирилган божхона тўловларининг, шунингдек божхона режимларига мувофиқ қайтарилиши лозим бўлган божхона тўловларининг суммалари қайтарилиши ёхуд тўланган пайтдан бошлаб ёки бундай тўловлар ундирилган пайтдан бошлаб бир йил мобайнида тўловчининг талабномаси бўйича қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда бўлгуси тўловлар ҳисобига ўтказилиши лозим. Божхона тўловлари қайтарилганда улар учун фоизлар тўланмайди.

Божхона чегараси орқали олиб ўтиладиган товарларга қонун ҳужжатларига мувофиқ бож, қўшилган қиймат солиғи ва актсиз солиғи солинади. Товарлар қайтариб олиб чиқилган тақдирда илгари тўланган бож, қўшилган қиймат солиғи ва актсиз солиғи суммалари қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда қайтарилиши лозим.

Божхона йиғимлари - Қуйидаги ҳаракатлар учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган миқдорларда божхона йиғимлари ундирилади:

Товарлар ва транспорт воситаларини, шу жумладан кузатувчисиз багада, халқаро почта жўнатмалари ва юкларда олиб ўтилаётган ноижорат мақсадларидаги товарларни божхона расмийлаштирувидан ўтказганлик учун;

товарлар ва транспорт воситаларини белгиланган жойлардан ташқарида ва божхона органларининг белгиланган иш вақтидан ташқари вақтда божхона расмийлаштирувидан ўтказганлик учун;

товарлар ва транспорт воситаларини божхона органлари эгалигидаги божхона омборлари ва вақтинча сақлаш омборларида сақлаганлик учун;

товарларни божхона кузатувиغا олганлик учун.

Божхона тўловларини ҳисоблаб чиқариш учун асослар - Товарлар ва транспорт воситаларининг қонун ҳужжатларида белгиланадиган божхона қиймати божни, актсиз солиғини ва тегишли бож йиғимларини ҳисоблаб чиқариш учун асос бўлади.

4.3. Божхона солиқлари ва уларнинг турлари

Давлатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда иқтисодиётни бошқаришга аралашиб даражаси муҳим аҳамият касб этади. Бунда давлат макроиқтисодий барқарорлаштириш сиёсатини олиб боради. Ундан ташқари соҳалар тараққиётини таъминлаш ва корхоналар фаолиятини ривожлантириш масалалари ҳам давлат иқтисодий сиёсатига боғлиқ бўлиб бу борада ҳуқуқий норматив база яратилади ва асосланган иқтисодий сиёсат ишлаб чиқилади.

Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш давлат ташкилотлари томонидан чора-тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиш ва уни бажарилиш жараёнини ўзида акс эттиради. Бу чора-тадбирлар мамлакатнинг халқаро ихтисослашувдаги иштирокидан келадиган фойдани олиш, жаҳон хўжалигидаги даврий пасайишларнинг таъсирини йўқотиш ёки камайтириш, шунингдек валюта курсларининг тебраниши ва жаҳон иқтисодиётидаги бошқа салбий ходисаларнинг ички иқтисодиётга таъсирини пасайтиришга ёки йўқотишга, дунё бозорида миллий ишлаб чиқариш мақеини мустахкамлашга йўналтирилган. Бошқача айтганда, давлат томонидан тартиблаш ҳар бир мамлакат ташқи иқтисодий сиёсатининг асосий вазифасини, яъни миллий иқтисодиётни самарали ривожланиши учун қулай ташқи шароит яратишни кўзда тутувчи чора-тадбирларни амалга оширишдир.

Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартиблашга туб иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган мамлакатларда катта аҳамият берилади. Айниқса Ўзбекистонда иқтисодиётни барқарорлаштириш ва хўжалик юритишнинг янги моделини шакллантиришда бош ислохотчи сифатида давлатга муҳим роль ажратилган.

Ташқи иқтисодий фаолиятни давлатлараро тартибга солиш халқаро иқтисодий ташкилотлар томонидан ишлаб чиқиладиган ва иштирокчи мамлакатлар манфаатларини таъминлашга, халқаро айирбошлашни рағбатлантириш ва унинг самарадорлигини оширишга, умуман жаҳон хўжалигини барқарор бўлишига ва ривожланишига қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш демакдир. Ташқи иқтисодий фаолиятни алоҳида давлат даражасида, ҳам давлатлараро даражада тартибга солиш турли мамлакатлардаги шериклар ўртасида амалга ошириладиган иқтисодий операцияларга, битимларга турли хил усуллар, воситалар, йўл-йўриқлар ёрдамида таъсир этиш жараёнини акс эттиради. Халқаро иқтисодий алоқалар ривожлангани сари таъсир этиш йўллари ҳам такомиллашиб бормоқда. Шунингдек, ўзаро муносабатларнинг мураккаблашувини, янги устиворликларни, ташқи савдо ва валюта-кредит битимларини тузишда, хорижий сармоялаш ва бошқа операцияларда шерикларнинг мақсад ва манфаатларини тўлароқ ҳисобга олувчи янги ёндашувлар юзага келмоқда.

Ташқи иқтисодий фаолиятни иқтисодий усуллар билан тартибга солиш чораларини мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолати ва унинг халқаро майдондаги ўрни ўзгаришлари билан мутаносиб бўлиши лозим. Фақат шу ҳолдагина ташқи иқтисодий алоқаларни давлат томонидан тартибга солиш масалаларини давлат манфаатларига ва унинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга йўналтириб ечиш мумкин.

Божхона тарифларини тартибга солиш давлат сиёсатини шакллантиришда божхона хизматининг ташқи савдо божхона статистикаси маълумотлари асосида фаол қатнашишини таъминлаш зарур. Бож тарифига таъриф берадиган бўлсак шуни айтишимиз мумкинки, ихтиёрий мамлакатнинг бож тарифи божхона божларини аниқ ставкаларидан иборатдир.

Божхона божи – товарларни импорт ёки экспорт қилишда, божхона органлари томонидан ундириладиган ва экспорт импорт шароитини белгиловчи тўланиши лозим бўлган тўловдир.

Божхона божлари мохиятига кўра, унга асосий вазифани бажарадилар:

- фискал, бу вазифа ҳам импорт ва экспорт божларига тегишлидир. Чунки бу божлар давлат бюджетини тўлдириш манбааларидан биридир.
- протекционистик (химоя)- бу вазифа фақат импорт божларига таълуқлидир. Чунки улар ёрдамида маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни чет рақобатчиларидан химоя қилади;
- мувозанатлаштирувчи, яъни мамкалат ички бозоридаги нархни жаҳон бозорларидаги нархлардан паст бўлган товарларни мамлакат ҳудудидаги экспорт қилишни олдини олиш. Бу вазифа экспорт божларига тегишлидир.

Ташқи савдо фаолияти азалдан ҳар бир мамлакатнинг халқаро иқтисодий муносабатлари шунингдек иқтисодий барқорорликни таъминлашнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланган. Тарихдан божхона хизматининг ривожланиши ҳам давлатлар ўртасида савдо иқтисодий муносабатларни ривожланишига боғлиқ бўлиб бугунги кунга қадар такомиллашиб келди.

Республикамизнинг жаҳон хўжалигида ўз ўрнига эга бўлиши, фаол иштирок этишини таъминлаш мақсадида амалга оширилаётган чора-тадбирлар давлатимизда божхона хизматини ҳамда божхона ишини жаҳон талабларига ва халқаро даражада ташкил этишни талаб қилади. Ўзбекистон Республикаси божхона органлари Республикамиз ташқи савдо сиёсатини амалга оширишда фаол иштирок этувчи орган бўлиб, улар амалга ошираётган божхона назорати ва божхона расмийлаштирувини самарали ташкил этиш, самарали фискал сиёсатни амалга ошириш ўз ўрнида иқтисодий нуқтаи назардан долзарбликка эга.

Ҳар қандай давлат бўлишидан қатъий назар савдо сиёсати иқтисодий тараққиёт учун муҳим омил ҳисобланади ва бож тарифи орқали тартиба солиш унинг асосий механизмларидан бири ҳисобланади.

Бож тарифи (customs tariff) ўз ўрнига қараб қуйидагича аниқланади:

- савдо сиёсатининг асосий қуроли ва давлатнинг ички бозорни тартибга солиш воситаси, шунингдек жахон бозорида ўз ўрнига эга бўлиш ва ўз таъсирини ўтказиш мақсадида ҳам қўлланилади;

- бож тарифида кўзда тутилган божхона божлари ставкалари божхона чегараси орқали олиб ўтиладиган товарлар ва транспорт воситалари учун ташқи иқтисодий фаолиятда товарлар номенклатураси асосида белгиланади;

- божхона божининг аниқ ставкаси, аниқ бир товарни божхона чегараси орқали олиб кириш ва олиб чиқишда қўлланилади;

Божхона чегараси ва географик чегара ўртасида фарқ мавжуд бўлиб улар бир бирига ўхшаш тушунчалар эмас. Товар деганда ҳар қандай мулк тури тушунилади, айниқса божхона чегараси орқали олиб ўтиладиган товарлар кенг қамровли бўлиб мисол электр энергияси ва бошқалар.

Бож тарифи ҳар қандай давлатда аниқ бож ставкаларидан иборат бўлади ва улар божхона чегараси орқали кириб келаётган ва чиқиб кетаётган товарлардан ундирилади.

Божхона божи (customs duty) – мажбурий тўлов бўлиб божхона органлари томонидан экспорт ва импорт қилинаётган товардан ундирилади.

Божхона божлари асосан учта функцияни бажаради:

- фискал, яъни импорт ва экспорт божлари орқали давлат бюджетининг даромадлар қисми тўлдирилади;
- протекционистик (ҳимоя) импорт божи орқали давлат ўзининг маҳаллий ишлаб чиқарувчиларини қутилмаган рақобатдан ҳимоя қилади;
- мувозанатлаштирувчи, агарда айрим товарлар жахон бозорларидаги нархларидан паст бўлса, экспорт божлари орқали экспорт қилиш мумкин бўлмаган товарларни четга чиқиб кетишини олдини олишда ишлатилади; Божхона божларининг синфланиши:

Ундирилиш усулига кўра:

- *адвалор* – товарнинг божхона қийматидан фоизда ҳисобланиб ундирилади (мисол учун товарнинг божхона қийматидан 20% миқдорида)
- *специфик (ҳос)* – товар бирлигидан ўнатиладиган тартибда ундирилади (мисол учун ҳар бир дона товар учун 10 доллар)
- *аралаш* – қорида кўрсатилган иккала турдаги бож турини ўз ичига олади (мисол учун товарнинг божхона қийматидан 20% лекин ҳар бир донадан 10 доллардан ошмаган ҳолда)

Адвалор божлар савдога солинадиган солиқдан фарқли равишда бир хил турдаги товарларга фақат уларнинг сифати турлича бўлган ҳолларда кўпроқ қўлланилади. Адвалор божларини қўлланилиши ички бозорни бир хилда ҳимоялаб туради ва ҳар қандай товар нархи тебранишлари бюджет даромадларини ўзгартира олмайди яъни товарнинг нархи ўсиши ёки пасайиши фоиз ставкасига ҳеч қандай таъсир ўтказиш олмайди балки нархлар ўзгариши билан у ҳам мунтазам ўзгариб боради. Мисол учун 200 доллар турадиган товарга 20%ли адвалор бож ставкаси ўрнатиладиган бўлса бу фоиз

ставкасининг пулдаги кўриниши 40 долларга тенг бўлади. Товар нархининг 30 долларга ошиши бюджет даромадларининг ҳам 6 долларга ошишига олиб келади, агарда товарнинг нархи 100 долларга тушадиган бўлса давлат бюджети даромадлари ҳам 20 долларга қисқаради. Адвалор божларининг салбий томони божхона қийматини тўғри хисоблашни талаб қилади, уларнинг тўғри хисобланиши божларнинг ундирилишини самарадорлигини оширади. Товар нархига кўп томонлама иқтисодий ва маъмурий омилларнинг таъсир этиши адвалор божларидан фойдаланишда субъектив бохолаш масаласида бир қатор муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Хос божлар стандарт товарларга нисбатан қўлланилади ва божхона божларини ундириш жараёнида маъсулиятни суистеъмол қилиш эҳтимолини камайтиради. Биргина хос божлардан фойдаланган ҳолда божхона божларини ундирадиган бўлсак унда хос божларнинг товарнинг нарх теранишларига юқори даражада боғлиқлигини кузатамиз. Мисол учун 8000 доллар турадиган автомобилдан 1000 доллар миқдорида хос бож ундирилса ушбу автомобилнинг нархи 12000 долларга ўзгариши 12,5%ли божни 8,3%га тушишига олиб келади, бунга сабаб хос тариф ставкаларининг қўлланилганлигидир. Бошқа томондан олиб қараганда иқтисодий инқироз пайтида ёки тушиш даврида хос божлар маҳаллийишлаб чиқарувчиларни самарали химоя қилади.

Ундирилиш объектига кўра :

- *импорт* – божи, давлатнинг ички бозорига эркин муомала учун киритилаётган товарларга нисбатан қўлланилади. Асосан маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни хорижий рақобатчилардан химоя қилишда қўлланилади.
 - *экспорт* - божи, давлат божхона чегарасидан чиқиб кетаётган товарлардан ундирилади. ва бундан асосий кўзланган мақсад ички бозордаги нархларни жaxon бозоридаги нархларни тенглаштирилади;
 - *транзит* – божи, давлат ҳудудидан ўтиб кетаётган транзит товарлардан ундирилади. Бу асосан савдо урушлари пайтида қўлланилади.
- Тавсифланишига кўра:

- *Мавсумий* – божлар, асосан халқаро савдони тезкор тартибга солиш мақсадида қўлланилади, мисол учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари. Одатда уларнинг мудати бир неча ойдан узоғи билан бир йилдан ошмаслиги керак.
- *Демпингга қарши* – божлар, ички бозога паст нархларда олиб кирилаётган товарларга нисбатан қўлланилади, агарда маҳаллий ишлаб чиқарувчиларга бундай нархларда товар олиб кириш зарар етказса ушбу бож турининг қўлланиши самарали натижа беради ва ишлаб чиқариш хажмини кенгайтиради;
- *компенсацион* – божлар, бундай турдаги божлар бевосита ва билвосита субсидиялар олиб ишлаб чиқарилган ва арзон нархда ички бозорларга кириб келган товарларга нисбатан қўлланилади;

- *махсус* –божлар. Одатда бундай божлар махаллий химоя қилиш билан бирга савдо муносабатларида ишлаб чиқилган хорижий давлатлар сиёсатига жавоб тариқасида ҳам давлат манфаатларини кўзлаган холда қўлланилади.

Бундай турдаги асосий божлар ҳамкорлар томонидан мажбуриятлар суистеъмол қилинган холда қўлланилади. Бундай божлар қўлланилишида асосан икки томонлама шарнома ва келишувлар муҳим рол ўйнади ва улар сиёсий йўл билан хал қилинади. Бундай турдаги божлар бошқа бож турлари қўлланилмаган ҳолатда ёки бузилганда ишлатилади.

Келиб чиқишига кўра:

- *автоном* – божлар, ҳукумат органларининг бр томонлама ҳаракати натижасида вужудга келади. Бундай пайтда асосий қарорни давлат қабул қилади, ва аниқ бож ставкалари ўрнатилади.
- *конвенцион (шарномали)* – божлар, иккитомонлама ва кўп томонлама шартномаларга асосланган холда ишлаб чиқилади ва қўлланилади.
- *преференциал* – божлар, бож тарифи ставкаларидан паст кўринишда қўлланилади ва ундирилади ҳамда ривожланаётган давлатларда экспорт ҳажмини ошириш мақсадида қўлланилади. 1971 йилдан бошлаб импорт тарифи ставкаларини камайтириш ҳисобига ҳам ривожланаётган давлатларда бир қатор ютуқларга эришилган.

1-жадвал

Божхона божлари турлари ва уларни синфланиши

Ундирилиш усулига кўра	Хос	Адвалор	Аралаш
Ундирилиш объектига кўра	Импорт	Экспорт	Транзит
Тавсифланишига кўра	Мавсумий	Демпингга қарши	Компенсацион
Келиб чиқишига кўра	Автоном	Конвенцион	Преференциал
Ставкаларнинг турлари бўйича	Доимий	Ўзгарувчан	-
Хисобланишига кўра	Номинал	Самарали	-

Манба: А. Киреев «Международная экономика» 1998 йил. Москва

Ставкаларининг турлари бўйича:

- *доимий* – бож тарифи, ставкаси ҳукумат тоонидан ўрнатилган бўлиб қайсики ўзгартириш мумкин эмас.
- *Ўзгарувчан* – бож тарифи, давлат органлари томонидан ўрнатилган ва ўзгартирилиши мумкин бўлган тариф ставкалари киради бунда асосан ички нархларни жаҳон бозоридаги нархларга тенглаштириш жараёнида қўлланилади. Мисол учун Европада қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ягона нархини белгилашда қўлланилади.

Хисобланиш усулларига кўра:

- *номинал* – тариф ставкаси, бож тарифида кўрсатилган тарзда ўрнатилади. Улар давлат импорти ва экспортини ривожлантириш жараёнида умумий тарздаги божхона божларини ундирилишини ўзида акс эттиради.

- *самарали* – божхона божларининг реал қийматини товарнинг охириги нархида акс эттиради.

Тариф усулларига импорт ва экспорт божларини жорий қилиш кирса, нотаъриф усулларига ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларига субсидиялар бериш, квоталаш, лицензиялаш кабилар киради.⁴

4.4. Божхона режимлари тушунчаси ва уларнинг турлари

Божхона режимларининг турлари - Товарлар ва транспорт воситаларини божхона чегараси орқали олиб ўтиш уларнинг божхона режимларига мувофиқ амалга оширилади.

Қуйидаги турдаги божхона режимлари (бундан буён матнда режим) белгиланади:

- 1) эркин муомалага чиқариш (импорт);
- 2) реимпорт;
- 3) экспорт;
- 4) реекспорт;
- 5) транзит;
- 6) вақтинча олиб кириш (олиб чиқиш);
- 7) вақтинча сақлаш;
- 8) божхона омбори;
- 9) эркин божхона зонаси;
- 10) эркин омбор;
- 11) бож олинмайдиган савдо дўкони;
- 12) божхона ҳудудида қайта ишлаш;
- ЎзР 25.04.2003 й. 482-ИИ-сон Қонунига мувофиқ 13) банд чиқариб ташланган
- 13) божхона назорати остида қайта ишлаш;
- 14) божхона ҳудудидан ташқарида қайта ишлаш;
- 15) йўқ қилиш;
- 16) давлат фойдасига воз кечиш.

Шахс, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, товарлар ва транспорт воситаларининг хусусияти, миқдори, қайси мамлакатда

⁴ А.Киреев. Международная экономика. М.1998 г. Юнити.

ишлаб чиқарилгани ёки қайси мақсадга мўлжалланганлигидан қатъи назар, исталган режимни танлашга ёки уни бошқасига ўзгартиришга ҳақли.

Режимларнинг қўлланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси томонидан белгиланади. (ЎзР 25.04.2003 й. 482-ИИ-сон Қонуни таҳриридаги қисм)

4.5. Божхона режимлари ва уларни қўллаш шартлари

Божхона режими - Ўзбекистон республикасининг божхона чегараси орқали олиб утиладиган товарлар ва транспорт воситалрининг макомини божхона мақсадлари учун белгиловчи коидалар мажмуи. Божхона режимларини икки гуруҳга булиш мумкин:

биринчи гуруҳга эркин муомалага чиқариш, экспорт, реимпорт, реэкспорт режимларида товарлар шахсга ихтиерига тулик утади.

Иккинчи гуруҳда - божхона органи томонидан урнатилган шартларга риоя этилган ҳолда, товарлардан маълум мақсадда фойдаланиш кузда тутилган - Божхона омбори, вастинча саклаш, Эркин божхона ва омбор зонаси, вақтинч олиб кириш ва олиб чиқиш, бож олинмайдиган савдо дукони, транзит, қайта ишлаш, юк килиш, давлат фойдасига воз кечиш.

Иккинчи гуруҳдаги режимлар купчилиги мақсади савдо сотикни, ишлаб чиқаришни, ҳалқаро транспортни ривожланишга ва ҳар хил иқтисодий муомаларни ечишга қаратилган.

Эркин муомалага чиқариш шундай режимки, бунда божхона ҳудудига олиб кирилган товарлар уларни ушбу ҳудуддан олиб чиқиб кетиш мажбуриятсиз бу ерда доимий қолади. Бу режим импорт божларини, солиқларни ва бошқа бож туловларини тулашни, иқтисодий сиесат чораларига ҳамда бошқа чора тадбирларга риоя этишни назарда тутди.

Эркин муомалага чиқарилган товарлар эгалик килувчи шахслар ихтиерига берилиб божхона назорати олинади ва давлат конунлари белгиланган тартибда бошқа режимга утказиш мумкин булади. Эркин муомалага чиқарилган товарлар асосан ҳорижий давлатлардан савдо сотик шаклидаги контрактлар асосида келиб тушади.

Бу режим узига ҳос бир нечта ҳусусиятлари эга. Айрим ташки иқтисодий алокалар фаолиятида ҳайрия ва техник ердам сифатида товарларни мамлакат шахслари қабул қиладиган булса божхона органи томонидан бу товарларни эркин муомалага чиқайрш божлардан ва солиқлардан озод килинган ҳолда расмийлаштирилади. Агар мамлакат шахслари ҳоиждан тухфа сифатида товар еки транспорт воситаларини олсалар эркинмуомалага божхона туловлари тулик туланган ҳолда амалаг оширилади. Яна бир ҳусусиятларидан эркин муомалаг

чиқарилаган товарлар республика товари номини олади. Шунинг учун бу режимдан бошқа режимга ўтказилганда бу товарларга нисбатан иқтисодий сиёсат чоралари ва божхона туловлари тулаш ва бошқа чора тадбирларга риоя этилади.

Реимпорт шундай режимки, бунда экспорт режимида божхона ҳудудидан олиб чиқилган Ўзбекистон товарлари импорт божларини, солиқларни туламасдан, шунингдек уларга нисбатан иқтисодий сиёсат чоралари қўлланмаган ҳолда белгиланган муддатларда қайта олиб кирилади. Олиб чиқилган вақтдан бошлаб 10 йил ичида божхона ҳудудига қайтариб олиб кирилган, табиий эскириш еҳуд нормал ташиш ва саклаш шароитларидан қамайиш оқибатидаги ўзгаришлар ҳамда қонун ҳужжатларида белгиланадиган бошқа ҳолларни истисно этганда, олиб чиқилган пайтда қандай бўлса. Шундай ҳолатда турган товарлар реимпорт режимида жойлаштирилади.

Товарларни экспорт режимида олиб чиқилаётганда туланган экспорт божи ва солиқлари суммаси, бу товарлар олиб чиқилган пайтдан бошлаб уч йил ичида реимпорт режимида қайтариб олиб кирилган тақдирда, божхона органининг тақдимномаси бўйича қонун ҳужжатларида белгиланадиган тартибда қайтарилади.

Товарлар реимпорт қилинганда товарларни олиб ўтаётган шахс товарларни олиб чиқиш чоғида тулов тарзида еки бошқа имтиёзлар туфайли олган суммаларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қайтаради.

1. Товарларни олиб чиқувчи ва олиб кирувчи битта шахс бўлиши лозим;
2. Божхона органига экспорт туловлари туланган ва расмийлаштирилган БЮД туловномалар ва туловларни божхона органи ҳисобига тушганлиги ёки бу туловлар уз навбатида бюджетга ўтказилгани тўғрисидаги ҳати бўлиши лозим.
3. Туловларни қайтариш тўғрисида ариза.на назорати объектларига:

- Божхона чегараси орқали олиб ўтиладиган товарлар ва транспорт воситалари;
- улар тўғрисидаги маълумотлар ва ҳужжатлар;
- бу товарларга алоқаси бўлган юридик ва жисмоний шахслар – товар эгалари, уларнинг топшириқлари бўйича ҳаракат қилувчи шахслар –божхона брокерлари, декларантлар, божхона ташувчилари бошқалар, уларнинг ҳужжатлари. Жорий ҳолатларни товарлар ва транспорт воситаларини божхона чегараси орқали олиб ўтиш бўйича белгиланган тартибга мос келиши; товарлар ва транспорт воситалари учун божхона органларининг руҳсатида кўра декларантлар томонидан танланган божхона режимларини тақдим этиш ва уларга риоя этиш.

Товарлар ва транспорт воситаларини божхона назорати Ўзбекистон Республикасини божхона ҳудудида ташкил этилади ва амалга оширилади, энг аввало божхона назорати зоналарида, шунингдек эркин ҳудудларда ва эркин омборларда амалга оширилади. Божхона назорати субъектларига мамлакат божхона органлари тизими, божхона чегараси орқали товарлар ва транспорт воситаларини олиб ўтишга алоқадор бўлган ташқи иқтисодий фаолият қатнашчилари, божхона чегарасини кесиб ўтувчи ва шахсий буюмларини олиб ўтувчи ва бошқа шахслар билан ўзаро алоқаларда ҳокимият вакиллари функциясини бажарувчи мансабдор шахслар киради.

Божхона назорати субъектлари ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари томонидан божхона қонунчилиги талабларига риоя этишларини текширишлари, бундай текширишлар учун маълумотлар базасини тайёрлаш, қарорлар қабул қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Божхона чегарасидан олиб ўтилаётган товар ва транспорт воситаларини божхона назорати ва расмийлаштирувидан ўтказиш уларнинг божхона чегарасидан ўтишларини қонунийлигини аниқлаш ва тақиқлашдир.¹ Божхона ишининг асосий таркибий қисмларидан бири бўлмиш Божхона назорати тартиби ва шакллари амалда қўлламаслик ёки нотўғри қўллаш товар ва транспорт воситаларини божхона расмийлаштирувисиз олиб ўтишга, божхона қоидаларининг бузилишига олиб келади. Бу билан ўз навбатида божхона қоида бузарликлари юз беради ва Республика бюджетига маблағлар тушмай, мамлакат иқтисодиётига зиён етказилиши мумкин.

Божхона назоратининг мақсади – Ўзбекистон Республикаси Божхона кодекси, «Бож тарифи тўғрисида»ги ва «Давлат божхона хизмати тўғрисида»ги қонун ҳужжатлари ва халқаро шартномаларда кўрсатилган ҳуқуқий меъёрлар талабларининг ижросини таъминлашдан иборатдир.

Қисқача хулоса

Божхона чегарасидан олиб ўтилаётган товар ва транспорт воситаларини божхона назорати ва расмийлаштирувидан ўтказиш уларнинг божхона чегарасидан ўтишларини қонунийлигини аниқлаш ва тақиқлашдир.¹ Божхона ишининг асосий таркибий қисмларидан бири бўлмиш Божхона назорати тартиби ва шакллари амалда қўлламаслик ёки нотўғри қўллаш товар ва транспорт воситаларини божхона расмийлаштирувисиз олиб ўтишга, божхона қоидаларининг бузилишига олиб келади. Бу билан ўз навбатида божхона қоида бузарликлари юз беради ва Республика бюджетига маблағлар тушмай, мамлакат иқтисодиётига зиён етказилиши мумкин.

Божхона назоратининг мақсади – Ўзбекистон Республикаси Божхона кодекси, «Бож тарифи тўғрисида»ги ва «Давлат божхона хизмати тўғрисида»ги

қонун ҳужжатлари ва халқаро шартномаларда кўрсатилган ҳуқуқий меъёрлар талабларининг ижросини таъминлашдан иборатдир

Мустақил ишлаш ва ўз – ўзини назорат қилиш учун саволлар:

1. Божхона тўловлари ва уларнинг турлари.
2. Товарнинг боғхона қиймати ва уни ҳисоблаш усуллари
3. Боғхона солиқлари ва уларнинг турлари
4. Боғхона режимлари тушунчаси ва уларнинг турлари
5. Боғхона режимлари ва уларни қўллаш шартлари

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Sh.Sh. Shoraxmedov, N.I. Asqarov, A.A. Namozov – Tashqi savdoni boj tarifi orqali tartibga solish. T: Fan va texnologiya markazi, 2013 y. 11-73 bet.
2. A.P. Kireev – Mejdunarodnaya ekonomika. M: Mejdunarodny otnosheniya, 2014 g. 67-70 str.
3. V.G. Svinuhov – Tamojenno-tarifnoe regulirovanie VED. M: Ekonomist, 2014
4. V.V. Buglay, N.N. Livensev – Mejdunarodnyye ekonomicheskie otnosheniya. M: Finansy i statistika, 2015 g 13-21str.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

Мисол 1. Агар 100 кг пахтадан 32 кг пахта толаси, 54 кг чигит, 14 кг улук (ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган толалар) олинса, Ўзбекистонда қанча пахта етиштирилишини ва пахта тозалаш заводларида қайта ишланишини аниқланг.

Ўзбекистонда 120та пахта тозалаш заводлари бўлиб, уларнинг тақсимооти қуйидагича: Андижонда-13та; Тошкентда-9та; Наманганда-10та; Фарғонада-9та; Сирдарёда-9та; Жиззахда-8та; Самаркандда-10та; Қаршида-12та; Термизда-11та; Бухорода-7та; Навоийда-3та; Нукусда-9та; Ургенчда-10та.

Биринчи ҳафтада 120та заводга етказиш ҳажми тахминан 100.000 тоннани ташкил этади (ҳар бир заводга бир кунда 850 тоннадан). Ҳосил йиғим-терими даврида икки ой мобайнида ҳар бир завод ўртача 30.000 тонна пахта олади.

Мисол 2. 2500 тонна пахта толасини олиш учун қанча пахта хом-ашёсига ишлов бериш керак, агар 100 кг пахта хом-ашёсидан 32 кг тоза пахта толаси олинса? Ҳар бир тойларга тахминан 215 кг дан (тоза тола) жойланади.

Мисол 3. 12500 кг чигит олиш учун қанча пахта хом-ашёсига ишлов бериш керак, агар 100 кг пахта хом-ашёсидан 54 кг чигит олиниши мумкин бўлса.

Мисол 4. Агар 100 кг пахта хом-ашёсидан 14 кг улук олинса, 720 кг улук олиш учун қанча пахта хом ашёсига ишлов бериш керак?

Мисол 5. Агар 100 кг пахта хом-ашёсидан 32 кг тоза пахта толаси, 54 кг чигит, 14 улук ва бошқа маҳсулотлар олинса, 1500 тонна пахта толаси, ____ кг чигит, ____ кг улук ва бошқа маҳсулот олиш учун қанча пахта хом-ашёсига ишлов бериш керак?

Мисол 6. Агар 100 кг хом пахтадан 54 кг чигит ва 14 кг улук ва бошқа маҳсулотлар олинса 80.000 тонна хом пахтага ишлов бериш ва ундан олинган тоза пахта, чигит ва линтларни Потти, Брест, Рига йўналишлари орқали жўнатишда қанча фойда қолади?

Ҳар бир тойга тахминан 215 кгдан тоза тўла, ____ кгдан улук ва бошқа маҳсулотлар жойланади. жадвал

Йўналиш	Масофа км	Пахта тозалаш заводидан портларгача юк ташиш баҳоси \$	Жаҳон бозорида пахтанинг нархи \$	Юк ташиш-нинг чекланган ҳажми	Юк ташиш-харажати \$	Фойда \$
Тошкент-Брест	4236	76	1000			
Тошкент-Рига	4286	114	1000			
Тошкент-Брест	3017	122	1000			

Брест орқали йўл учун чекланган ҳажми 28 вагондан, Рига орқали 35 вагондан, Поти орқали 50 вагондан иборат.

Мисол 7. Агар экиш майдони 200га бўлиб, ҳосилдорлик 21,24,27,30,35,40ц бўлса, қанча пахта олиш ва қайта ишлаш мумкинлигини аниқланг. Хўжаликдан заводгача юк ташиш учун 50 км йўл босилса, хўжаликнинг даромади қандай бўлади. Юк ташиш 6 тоннали юк машиналарида амалга оширилади. Юк ташиш тарифи 25 сўм. Ишлаб чиқарувчилар ўзлари ишлаб чиққан пахтанинг 60%ни Ўзбекистон пахта сотиш саноатига белгиланган нарх бўйича сўмда сотишлари керак (тахминий эквивалент бир тоннага 140\$, 40% эса тоннага 120 \$ бўйича). Пахта тозалаш заводида пахта толаси қайта ишлангандан сўнг бир тоннага 400 \$ баҳоланади. Пахта тозалаш заводидан темир йўл станциясигача бўлган масофа 100 км. Одатда, юк ташиш 8 тоннали юк машиналарида амалга оширилади. Юк ташиш тарифи 16 сўмни ташкил этади.

Мисол 8. Мева ва сабзавот ишлаб чиқарувчи мини-завод ва фойдаланиладиган воситалар (меҳнат ва капитал)нинг турли хил бирикмаларида ўзаро фарқ қилувчи учта ишлаб чиқариш технологиясидан бирини танлаш лозим. Қўлланиладиган технологиялар ҳақидаги маълумотлар жадвалда келтирилган.

жадвал

Ишлаб чиқариш ҳажми	Технология					
	А		Б		В	
	Л	К	Л	К	Л	К
1	9	2	6	4	4	6
2	19	3	10	8	8	10
3	29	4	14	12	12	14
4	41	5	18	16	16	19
5	59	6	24	22	20	25
6	85	7	33	29	24	32
7	120	8	45	38	29	40

(L-меҳнат; К-капитал; барча кўрсаткичлар ҳафта мобайнидаги бирликлар билан ўлчанади.

Фараз қилайлик, бир бирлик капиталнинг баҳоси-400 сўм; бир бирлик меҳнатнинг баҳоси-200сўмни ташкил этсин. Бундай ҳолда:

а) мини-завод маҳсулот тайёрлашнинг ҳар бир даражасида қайси ишлаб чиқариш технологиясини танлашини аниқланг;

б) маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ҳар бир даражасига мос келувчи умумий харажатларни аниқланг;

в) фараз қилайлик, капиталнинг баҳоси олдинги даражада қолсин, бир бирлик меҳнатнинг баҳоси 300 сўмгача оширилсин. Баҳодаги бу ўзгариш мини-завод томонидан технологияни танлашга таъсир этадими?

г) янги меҳнат ҳақи даражасида қандай технология танланишини аниқланг.

жадвал

И/ч ҳажми	Технологиялардаги умумий харажатлар (минг сўм)		
	А	Б	В
1	2600	2800	3200
2	5000	5200	5600
3	7400	7600	8000
4	10200	10000	10800
5	14200	13600	14000
6	19800	18200	17600
7	27200	24200	21800

Самарали технологиялар танлангандаги умумий харажатлар қиймат ажратиб кўрсатилган.

жадвал

И/ч ҳажми	Технологиялардаги умумий харажатлар (минг сўм)		
	А	Б	В
1	3500	3400	3600
2	6900	6200	6400
3	10300	9000	9200
4	14300	11800	12400
5	20100	16000	16000
6	28300	21500	20000
7	39200	28700	24700

Мисол 9: Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқарадиган корхона капитал маблағ миқдорини ўзгартирмасдан фақат меҳнат сарфини ўзгартирган ҳолда ўз ишини ташкил этади. Доимий капитал ва турли меҳнат сарфларида ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмлари жадвалда берилган.

жадвал

Меҳнат сарфи (L)	Капитал харажати (K)	Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми (Q)	Ўртача маҳсулот (Q/L)	Чегаравий маҳсулот $\Delta Q/\Delta L$
0	10	0		
1	10	10		
2	10	30		
3	10	60		
4	10	80		
5	10	95		
6	10	108		
7	10	112		
8	10	112		
9	10	108		
10	10	110		

- а) Ишлаб чиқариш омиллариининг барча бирикмалари бўйича ўртача маҳсулот миқдорини аниқланг.
- б) Ишлаб чиқариш омиллариининг барча бирикмалари бўйича чегаравий маҳсулот миқдорини аниқланг.
- в) Чегаравий маҳсулот қиймати қачон мусбат ва қачон манфий бўлади?

Мисол 10. Узоқ муддатли давр учун корхонанинг харажатлари ҳақидаги маълумотлар жадвалда келтирилган.

жадвал

Ишлаб чиқариш ҳажми (хафта мобайнида, дона ҳисобида)	Харажатлар (минг сўм)		
	Умумий	Ўртача S_{Σ}/Y	Чегаравий $S_{\Delta C}/\Delta Y$
0	0		
1	32		
2	48		
3	82		
4	140		
5	228		
6	352		

- а) Узоқ муддатли ўртача ва чегаравий харажатлар қийматларини аниқланг.
- б) Қандай ишлаб чиқариш ҳажмида узоқ муддатли ўртача харажат минимал қийматга эга бўлади?
- в) Узоқ муддатли чегаравий харажат ишлаб чиқаришнинг қандай харажатига тенг бўлади.?

Мисол 11. Мева ва сабзавот ишлаб чиқарувчи мини- завод фойдаланилган воситалар (меҳнат ва капитал)нинг турли хил бирикмаларида ўзаро фарқ қилувчи учта ишлаб чиқариш технологиясидан бирини танлайди. Қўлланиладиган технологиялар ҳақидаги маълумотлар жадвалда келтирилган.

жадвал

Ишлаб чиқариш ҳажми	Технология					
	А		Б		В	
	Л	К	Л	К	Л	К
1	10	3	7	5	5	7
2	20	4	11	9	9	11
3	29	4	14	12	12	14
4	42	6	19	17	17	20
5	60	7	25	23	21	26
6	86	8	34	29	25	33
7	122	9	46	39	29	41

(Л-меҳнат; К-капитал; барча кўрсаткичлар ҳафта мобайнидаги бирликлар билан ўлчанади.

Фараз қилайлик, бир бирлик капиталнинг баҳоси-500 сўм; бир бирлик меҳнатнинг баҳоси-300сўмни ташкил этсин.

Бундай ҳолда:

а) мини- завод маҳсулот тайёрлашнинг ҳар бир даражасида қайси ишлаб чиқариш технологиясини танлашини аниқланг;

б) маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ҳар бир даражасига мос келувчи умумий харажатларни аниқланг;

в) фараз қилайлик, капиталнинг баҳоси олдинги даражада қолсин, бир бирлик меҳнатнинг баҳоси 400 сўмгача оширилсин. Баҳодаги бу ўзгариш мини- завод томонидан технологияни танлашга таъсир этадими?

г) янги меҳнат ҳақи даражасида қандай технология танланишини аниқланг.

Мисол 12. Мева ва сабзавот ишлаб чиқарувчи мини- завод фойдаланилган воситалар (меҳнат ва капитал)нинг турли хил бирикмаларида ўзаро фарқ қилувчи учта ишлаб чиқариш технологиясидан бирини танлайди. Қўлланиладиган технологиялар ҳақидаги маълумотлар жадвалда келтирилган.

жадвал

Ишлаб чиқариш ҳажми	Технология					
	А		Б	В		
	Л	К	Л	К	Л	К
1	11	4	8	6	6	8
2	21	5	12	10	10	12
3	29	5	15	13	13	15
4	44	7	20	18	18	21
5	60	8	26	24	23	27
6	87	9	36	28	26	36
7	125	10	47	39	28	42

(L-меҳнат; К-капитал; барча кўрсаткичлар ҳафта мобайнидаги бирликлар билан ўлчанади.

Фараз қилайлик, бир бирлик капиталнинг баҳоси-600 сўм; бир бирлик меҳнатнинг баҳоси-400 сўмни ташкил этсин.

Бундай ҳолда:

а) мини- завод маҳсулот тайёрлашнинг ҳар бир даражасида қайси ишлаб чиқариш технологиясини танлашини аниқланг;

б) маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ҳар бир даражасига мос келувчи умумий харажатларни аниқланг;

в) фараз қилайлик, капиталнинг баҳоси олдинги даражада қолсин, бир бирлик меҳнатнинг баҳоси 500 сўмгача оширилсин. Баҳодаги бу ўзгариш мини- завод томонидан технологияни танлашга таъсир этадими?

г) янги меҳнат ҳақи даражасида қандай технология танланишини аниқланг.

Мисол-13. Бухорода инвестициялаш логистика маркази унинг TRACESA коридори бўйича юк ташиш дастурида кўзда тутилган стратегик ўрни билан боғлиқдир. Бухоро “Фароб” темир йўл чегара пунктига яқин жойлашган бўлиб, йирик пахтачилик вилоятининг марказидир. Ўз ўрнига кўра бошқа пахтачилик вилоятларига яқиндир. “Шоштранс”, “Calberson-Axis” Ўзбек темир йўллари

корхоналарининг таклифи 50000 кв.метрли модулли базада кўрилатган пахта сақлаш жойларининг планировкасини (режа асосида ишлаб чиқишни) назарда тутди. Қурилишнинг бошланғич фазаси 120000 кв.метр. Жойнинг эни 80м., бўйи 140 м ва баландлиги 6-8м. Қурилишда 1 кв.метрга 200\$ сарфланса, иншоотнинг баҳоси 2,24 миллион долларни ташкил этади. Бундан ташқари, офис (идора) жойлари ва тажриба хоналари учун 800-1000 кв.метрли жой керак бўлади. Офис қурилиши учун бир кв.метрга 300 \$ сарфланганда, унинг баҳоси кўшимча яна 0,3 миллион долларни ташкил этади. Биринчи фазани амалга оширишдаги умумий харажатлар тахминан 2,55 млн. долларни ташкил этади, тўлиқ баҳоси эса 11 млн долларга яқин бўлади. Бундан ташқари, темир йўл инфратузилмасини янгилаш лозим. Пахта сақлаш жойларидаги омборхоналарнинг ҳажми одатда 1 кв.метрга 1 тонна ҳисобидан ўлчанади. Портдаги сақлаш жойларининг баҳоси Поттида тоннасига 20\$ни, Тошкентда тоннасига 7-10\$ни ташкил этади, демак Ўзбекистонда 25%га арзон тушади. Бу лойиҳага киритилган инвестициялар қанча вақт ичида ўзини қоплайди?

Стратегик режа кўрсаткичларини ҳисоблаш усуллари қуйидагича.

Ҳар бир режани тузиш, уни кўрсаткичларини ҳисоблаш билан боғлиқ бўлади. Логистик стратегик режанинг кўрсаткичларини ҳисоблаш усуллари кўриб чиқадиган бўлсак, улар қуйидагилардан иборат:

а) Капитал қўйилма қайтими ёки капитал қўйилмага олинадиган фойда.

$$КК = \text{Фойда} \times 100 / \text{қўйилган капитал} \quad (3.1)$$

бу ерда

КК- капитал қўйилма

б) Инвестиция ҳажмига қараб капитал қўйиш. Бу фойдага кўшимча равишда фойда олиш имконини яратади.

Логистика тизимида инвестицион лойиҳалари бир неча усуллар билан баҳоланади. Лекин тизимда ҳар хил таҳлил учун бир хил яъни тоза фойда ва ундан қоладиган кўшимча даромад ҳисобланади.

Логистик тизимнинг самарадорлигини ошириш учун қўйиладиган инвестиция лойиҳалари чуқур таҳлил қилинган бўлиши лозим, у лойиҳанинг мақсади нима? Лойиҳага сарфланадиган харажат ва фойда миқдори қанча? Корхонани ривожига, тараққий этишига ушбу лойиҳанинг таъсири қандай? Лойиҳа таъсирида корхонани ташкилий тузилиши қандай ўзгаради? Каби саволларга жавоб бериш лозим.

Инвестицион лойиҳага баҳо беришнинг бир неча усуллари бор ва улар қуйидагилар.

1. Ўз-ўзини қоплаш усули энг осон ва энг содда ҳисоблаш усули бўлиб, логистика тизимига қўйилган инвестицияни қоплаш муддати аниқланади. Бунда инвестиция суммасини даромадга бўлиб, неча йилда инвестиция лойиҳаси қопланиши аниқланади. Буни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

Мисол 14. Бошланғич инвестиция капиталини (Ин)–50000 АҚШ доллар;
Йиллик фойда прогнози (Дг) – 45000 АҚШ доллар;
Йиллик харажат прогнози (Зг) – 35000 АҚШ доллар;
Йиллик қўйилма прогнози (Вк) – 5000 АҚШ доллар;

$$\text{Ток} = \text{Ин} / \text{Дг} - 3\text{г} \quad (3.2)$$

$$\text{Ток} = 50000 / 45000 - 35000 = 10 \text{ йил}$$

Бу усул жуда қулай бўлиб, бу қулайлик камчиликларни ҳам келтириб чиқаради: юқоридаги формулада кўрсаткичлар шундай олинадики, биринчи йилдаги кўрсаткичлар кейинги йилга мос келмаслиги мумкин.

2. Ўртача қоплаш усули. Бу усул ўзига амортизация ва капитал қўйилмаларни киритади. Бу усулни ҳам ўзига яраша афзалликлари ва камчиликлари мавжуд. Бу усулда ҳисоблаш осон ва қулай лекин бунда ҳам 1000 доллар 5 йилдан кейин ҳам 1000 доллар қилиб олинган. Бу усулни қуйидаги мисолда кўрамиз.

Мисол-15. Инвестиция ҳажми (К) – 80000 АҚШ доллари;
Йиллик даромад прогнози (Ак) – 60000 АҚШ доллари;
Йиллик харажатлар прогнози (Рг) – 48000 АҚШ доллари;
Амортизация (Ак) – 60000 АҚШ доллари;
Йиллик қўйилма прогнози (Вг) – 2000 АҚШ доллари;
Капитал қўйилма қопланиш муддати (Ток) – 10 йил
Фойдалилик (П):

$$П = Вг / А \quad (3.3)$$

$$П = 2,0 / 8,0 \times 100 = 25\%$$

Ўртача ўз-ўзини қоплаш 10 йил ичида 8000 минг АҚШ долларини ташкил этади.

$$\text{Вот} = К / \text{Ток} \quad (3.4)$$

$$\text{Вот} = 80000 / 10 = 8000 \text{ АҚШ доллари.}$$

3. Дисконтировкали усулни бир неча турлари мавжуд бўлиб. Келажак маблағларини дисконт баҳоси қуйидаги формула орқали ҳисобланади.

$$P = S / (1 + r)^n \quad (3.5)$$

Бу ерда:

P – келажак маблағларини дисконт баҳоси,

S – n йилни охирида олинган маблағ,

r – % ставкаси,

n – йиллар сони.

Буни қуйидаги мисолда кўришимиз мумкин:

Мисол 16. Агар корхона инвеститсиядан 10% фойда кўрадиган бўлса, 200 минг доллардан биринчи йил 220000 АҚШ доллар, 2 – йил 242000 АҚШ доллар фойда кўради. Лекин дисконтировкали ҳисобга олганда 2 йил ичида бу сумма 165, 289 долларни ташкил этди.

$$P = 200 / (1 + 0,1)^1 = 165,289$$

Баланс:

Бошланғич ҳаракатлар 165,289

10% биринчи йил учун 16, 529

1 йил учун баланс 181818

10% иккинчи йил учун 18, 182

Соф дисконтировка баҳоси – бу дисконтировкаларни умумий баланси бўлиб, у минимум даражасида тузилади.

Логистик лойиҳани тузишда инфляцияни ҳам назарда тутиш лозим бундан куйидаги формула келиб чиқади.

$$P = S / (1 + r + F)^n \quad (3.6)$$

Бу ерда:

P – келажак маблағларни дисконт баҳоси,

S – p йилнинг охирида олинадиган сумма,

r -% ставка,

F – инфляция даражаси,

p – йиллар сони.

Мисол 17. Бир йилги фоиз ставкаси 10% иборат, бир йилги инфляция даражаси 15%, йилнинг охирида олинадиган сумма 200 доллар. 4 йилдан кейин 200 доллар дисконт баҳоси қандай бўлади?

Келажак маблағларини дисконт баҳосида тузиш:

$$P = 200 / (1 + 0,1 + 0,15)^4 = 81,96$$

Мисол 18. КрАЗ-256Б1 автомобили (q_n -12 т) пахта тозалаш заводида юк ташийти. Ташиш масофаси 20 км. Маршрутдаги масофадан фойдаланиш коэффициентини 0,5. Техник тезлик 25 км/соат. Автомобилнинг линиядаги иш вақти 17 соат. Бир қатновдаги ортиш-тушириш вақти 0,5 соат. Бир кунлик нўлинчи масофа 5 км.

Автомобилнинг т ва ткм даги кунлик иш унумдорлиги ҳисоблансин.

Мисол 19. Ўзбекистонда пахта ташиш логистикаси бўйича сарф-харажатлар. Тошкент-Поти, Тошкент-Рига, Тошкент-Брест маршрутлари орқали пахтани контейнерда ва ёпик вагонларда ташишидаги харажат ва фойдалар аниқлансин. Контейнерли маршрутли поезд 28-50 вагондан иборат юкни ташийти. Йигирма футли контейнерлар 22-24 тоннани сиғдиради. Ёпик вагонга 40-51,6 тоннани жойлаштиради.

жадвал

Йўналиш	Масофа, км	\$ контейнерли вагонда юк ташиш баҳоси	\$ ёпик вагонда юк ташиш баҳоси	\$ тонно-кмга
Тошкент-Брест	4236			0,016
Тошкент-Рига	4286			0,017
Тошкент-Поти	3017			0,020
Йўналиш	Контейнерли юк ташишда масофага кетган	Одатдаги юк ташишда масофага кетган харажатлар	Контейнерли юк ташишда фойдалар	Одатдаги юк ташишда сотувдан тушган

	ҳаражатлар			фойдалар
Тошкент-Брест				
Тошкент-Рига				
Тошкент-Поти				

Брест орқали чекланган ҳажм 28 вагондан, Рига орқали 35 вагондан, Поти орқали 50 вагондан иборат.

Топшириқ:

1. Юкларни хом-ашёдан маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчигача транспортда ташиш ишларини бажарувчи транспорт фирмаси кўрсатилсин.
2. Схемада кўрсатилган транспорт хизмати турларидан транспорт фирмаси бажарадигани танлансин.
3. Транспорт хизматига тавсифнома берилсин.

Мисол 20. ЗИЛ-130 автомобилнинг юк кўтариш қобилияти $q_n=5$ т, автомобилнинг юкли масофаси 90 км, бир қатновдаги масофадан фойдаланиш коэффиценти-0,5, техник тезлик 30 км/соат, иш вақти-8 соат, катновлар сони-5, бир қатновдаги ортиш-тушириш вақти-0,5 соат. бир кунлик нўлинчи масофа 5 км. Автомобилнинг т ва ткм даги кунлик иш унумдорлиги ҳисоблансин.

Мисол 21. Таниқли N-фирмасига 100000 тонна пахта бериш керак. Агар маршрутли поезднинг юки 2500 тонна пахтани ташкил этса, фирма эҳтиёжини қондириш учун неча кун керак бўлади? Юкни жўнатувчидан N-фирмасига етказиш учун 30 кун кетади. Агар жўнатиш тезлиги бир ойда бир таркибли қисмга тўғри келса 100000 тонна пахтани етказиш учун қанча вақт кетиши аниқлансин.

Мисол 5 Америка типдаги пахтанинг бир фунти 77,50-86,75 цент., Мексиканики 79,00 цент, Аргентинаники 72,50-74,50, Туркияники-73,00 цент, Марказий Осиёники 71,00. Транспорт харажатлари: Ўзбек пахтасини транспортда ташиш баҳоси пахта тозалаш заводидан юк ортиш портигача тоннасига 75-100 АҚШ долларини ва охириги истеъмолчига етказиш тоннасига 100-120 АҚШ долларини ташкил этади.

Ёпиқ вагонларга 51,6 тоннали пахтани жойлаштириши мумкин. Қирқ футли контейнерлар 11,5-12 тонна жойлайди. Марказий Осиёда тойнинг стандарт ўлчови бўйича 40-футли контейнерга 105тадан 120та тойгача жойлаш имконини беради, бу эса ўртача 22-25 тоннали юклаш имконини беради. Америка тойлари 40 футли контейнерга 80та той, яъни 18 тонна юкни жойлайди, демак Ўрта Осиёдаги юк АҚШдаги юкка нисбатан 25%га арзондир. Ўрта Осиёдаги вагонларга ва Америка вагонларига 5.000.000 тонна пахтани етказиш учун неча таркибли қисм талаб этилиши.

Мисол 22. Юк жўнатувчи (қишлоқ хўжалик маҳсулотини ишлаб чиқарувчи) ва ташувчи (транспорт фирмалари ва компаниялари)ларнинг ўзаро таъсир ҳолати ишлаб чиқилсин.

Бунинг учун қуйидагилар тайинлансин:

А. Юк жўнатувчининг ҳаракати

1. Ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик маҳсулотининг тури, миқдори келтирилсин.
2. Юк ташувчиларни танлаш вариантлари (транспорт хизматига талаб)келтирилсин.
3. Юк жўнатувчининг ҳаракати.
4. Ўзаро ҳисоб-китоб вариантлари

В. Юк ташувчиларнинг ҳаракати

1. Транспорт фирмасининг таркиби, ҳаракатли таркибининг структураси.
2. Юк эгаларининг танлаш вариантлари
3. Ташувчиларнинг ҳаракати
4. Ўзаро ҳисоб-китоб вариантлари.

С. Шартнома тузиш (шартнома) Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ташиш учун намунали шартномалар фойдаланиб шакилдан тегишли шартномалар тузилади.

Шартнома №

Тошкент.ш

“ ____ “ _____ 2010 й

“Турон” ш/х қуйида «Сотувчи» деб номланган устав бўйича фаолият олиб бораётган шахс хўжалик раҳбари бир томондан, «Баҳром» қуйида «Ташувчи» деб номланган, устав бўйича иш олиб бораётган бош директор _____ иккинчи томондан контрактнинг қуйидаги бўлимлари бўйича имзоладилар.

1. Шартнома предмети

Сотувчи (экин тури, сорти, қадоқлаш)ни етказиш, харидор қабул қилиш ва тўловларни (инкотермз шартлари) бўйича тўлаши шарт. Кейинчалик «Товар» деб аталувчи экин тури ГОСТ- __ давлат стандартига тўғри келиши шарт.

2.Товар миқдори

2.1 Етказиб берилаётган товарнинг умумий миқдори ____ тонна деб белгиланади. У ажралмас қисми ҳисобланган сертификацияга асосан.

3.Товар сифати

3.1 Етказиб берилаётган товар сифати бўйича давлат стандартларига мос келиши шарт.

Товар сифати қуйидаги ҳужжатлар билан тасдиқланади.

- келиб чиқиш сертификати (ТПП)
- тегишлилик сертификати (форма СТ-1)
- санитар–гигиена сертификати (протокол билан).

4. Шартнома суммаси ва тўлаш тартиби.

4.1 Товар баҳоси келишилган ҳолда.Товарнинг доналар партияси нархи сертификацияда кўрсатилади.

4.2 Тўлаш тартиби сертификацияга асосланади

5. Қадоқлаш ва маркировкалаш.

5.1 Контракт бўйича сотилаётган товар ГОСТ бўйича қадоқлаш ва маркировкалаш шарт.

6. Товарни етказиш

6.1 Товарни жўнатиши харидор кўрсатиши бўйича мўлжалланган станцияга(омбор)гача амалга оширилади.

6.2 Сотувчи товар етказиш бўйича ўз мажбуриятларини бажарган муддати товарни омборга топширадиган кун бўйича ТПП экспертиза акти асосида ҳисобга олинади.

7. Товарни қабул қилиш.

7.1 Агар сертификацияда бошқа шартлар қўшилмаган бўлса товар сотувчи томонидан топширилган ва харидор томонидан қабул қилинган деб ҳисобланади.

Сифат бўйича сотувчи томонидан берилган ва дахлсиз корхона тасдиқлаган товар сертификати асосида жой миқдори бўйича-экспертиза акти бўйича,

7.2 Товарни қабул қилиш харидор вакили ёки ўзининг тўлиқ вазн текширувчи ва сотувчи ўртасида қабул қилиши – топшириш акти бўйича амалга оширади.

7.3 Товар миқдори ва сифат бўйича рекламацияси харидор сотувчига товар етказилганидан сўнг 3 кун ичида хужжатлар расмийлаштирилгандан сўнг 20 кун ичида ёзма равишда амалга оширилиши мумкин.

8. Форс-Мажор

8.1 Форс-мажорлар контрактлар тузилган сўнг тасодиғ туфайли бўлса, шу қаторда мажбуриятлар шу сабаблар туфайли амалга оширилмаган бўлса, томонлар мажбуриятлардан тўлиқ ёки қисман озод қилинади.

8.2. 8.1да кўрсатиб ўтилган форс-мажор ҳолати юз берса, бир томон иккинчи томонни огохлантириши ва ахборот бериши шарт.

8.3 8.1да қайд қилинганидек, ахборот қилинмаса, иккинчи томон ахборот ўз вақтида ёки умуман берилмаганлиги туфайли биринчи томонга зарарларни қоплатириши мумкин.

8.4 Агар форс-мажор ҳолати бир ой давом этадиган бўлса икки томондан бири кейинчалик мажбуриятларни бажаришдан холи бўлиш ҳуқуқига эга. Бундай ҳолда икки томон ҳам ҳеч қандай зарарларни қоплатириши мумкин эмас.

9. Томонларнинг мажбуриятлари

9.1 Харидор тўлов муддатини кечиктиргани учун тугалланмаган сумманинг ҳар куни учун ___% миқдорда жарима тўлайди.

9.2 Жарима тўланишидан қатъий назар, контрактни бузган томон иккинчи томоннинг зарарларини қоплаши шарт.

10. Низоларни ҳал этиш

10.1 Ҳамма низолар келишув асосида ҳал этилади. Агар ҳал қила олмасалар _____ томонидан ҳал этилади.

11. Бошқа шартлар

11.1 Бу контракт имзолангандан бошлаб то тўлиқ мажбуриятлар бажарилганча ўз кучини амалга оширади.

11.2 Икки томоннинг ёзма қайдномаси асосида контракт бекор қилиниши мумкин.

11.3 Барча ўзгаришлар ва қўшимчалар ёзма равишдаги ҳужжатлар асосида ва уни холис учинчи томон имзолагандан сўнг юридик кучга эга бўлади.

11.4 Бу шартнома икки нусхада бўлиб имзолангандир. Шунинг учун икки томонда бир хил кучга эгадир.

Томонларнинг юридик манзили ва раҳбарлари

Сотувчи

Ташувчи

Тошкент

^ ^ _____ 2010 й

Мисол 23. Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлашни амалга оширамиз. Қуйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – Но-25 пул.бирлиги; йиллик истеъмол S - 1000000 бирлик. Нарх ва чегирма структураси қуйидаги жадвалда келтирилган.

жадвал

Етказиш партия ҳажми, бирлиги	Нарх, пул бирлиги	Захиралар харажати, пул бир
0-9999	2,50	0,60
10000-19999	2,00	0,40
20000 и более	1,50	0,30

Ечими: **2,50 пул.бирлиги нархида.**

Сотиб олинувчи маҳсулот ҳажми қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$q = \sqrt{\frac{2 \times 25 \times 10^6}{0,6}} = 9128 \text{ бирлик}$$

2,0 пул.бир нархида.

Сотиб олинувчи маҳсулот ҳажми қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$q = \sqrt{\frac{2 \times 25 \times 10^6}{0,40}} = 11180 \text{ бирлик}$$

1,50 пул.бир нархида.

Сотиб олинувчи маҳсулот ҳажми қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$q = \sqrt{\frac{2 \times 25 \times 10^6}{0,30}} = 12909 \text{ бирлик}$$

Ҳисоб-китоблар йиллик ҳаражатларни умумий қиймати асосида олиб борилади. Маҳсулотга харид қилиш нархига турли омилларнинг таъсир қилишини кўриб чиқамиз.

Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$C = \frac{C_o \times S}{q} \times SC_i + \frac{iq}{2} \quad (5.6)$$

2,50 пул.бирлиги нархида

$$C_{2,5} = \frac{25 \times 10^6}{9128} + 2,5 \times 10^6 + \frac{0,6}{2} \times 9128 = 2505077,2$$

2,0 пул.бирлиги нархида

$$C_{2,0} = \frac{25 \times 10^6}{2 \times 10^4} + 2,0 \times 10^6 + \frac{0,4}{2} \times 10^4 = 2005250$$

1,50 пул.бирлиги нархида

$$C_{1,5} = \frac{25 \times 10^6}{2 \times 10^4} + 1,5 \times 10^6 + \frac{0,3}{2} \times 2 \times 10^4 = 1504250$$

Келтирилган ҳисоб-китоб асосида ҳулоса қилиш мумкинки, 2000 дона ва ундан кўпроқ маҳсулот харид қилиш мақсадга мувофиқдир.

Мисол 24. Қуйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – No-14,2 пул.бирлиги; йиллик истеъмол S - 2040 бирлик маҳсулотни сақлашга кетган йиллик харажат i - 2 пул.бирлиги етказилувчи партия миқдори: йиллик ишлаб чиқариш q – 100, 200, 300, 500, 600, 700, 900 бирлик; йиллик ишлаб чиқариш p -12000бир.; чегирмалар танқисликдан келиб чиққан h - 3 пул.бирлиги.

Топширик: а) Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш.

б) Заҳирани охириги инетрвалгача тўлдириш учун буюртма бериладиган маҳсулот оптимал ҳажмини аниқлаш.

Мисол 25. Қуйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – No-20,0 пул.бирлиги; йиллик истеъмол S - 10000 бирлиги: маҳсулотни сақлашга кетган йиллик харажат i - 0,96 пул.бирлиги: етказилувчи партия миқдори: йиллик ишлаб чиқариш q – 100, 200, 400, 500, 600, 800, 900 бирлик.; йиллик ишлаб чиқариш p -12000бирлик.; чегирмалар танқисликдан келиб чиққан h - 4 пул.бирлиги.

Топширик: а) Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш.

б) Заҳирани охириги инетрвалгача тўлдириш учун буюртма бериладиган маҳсулот оптимал ҳажмини аниқлаш.

Мисол 26. Қуйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – No-22,75 пул.бирлиги; йиллик истеъмол S - 10000 бирлик: маҳсулотни сақлашга кетган йиллик харажат i - 0,2 пул.бирлик: етказилувчи партия миқдори: йиллик ишлаб чиқариш q – 100, 200, 300, 500, 600, 700, 1000 бирлик.; йиллик ишлаб чиқариш p -12000бирлик.; чегирмалар танқисликдан келиб чиққан h - 0,3 пул.бирлиги.

Топширик: а) Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш.
 б) Захирани охириги инетрвалгача тўлдириш учун буюртма бериладиган маҳсулот оптимал ҳажмини аниқлаш.

Мисол 27. Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш лозим. Қуйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – No-20 пул.бирлиги; йиллик истеъмол S - 10000 бирлик: Нарх ва чегирма струтураси қуйидаги жадвалда келтирилган.

жадвал

Етказиш партиа ҳажми, бирлик	Нарх, пул бирлиги	Захиралар харажати, пул бирлиги
0-9999	3,50	0,80
10000-19999	3,00	0,60
20000 и более	2,50	0,50

Мисол 28. Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш. Қуйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – No-15 пул.бир; йиллик истеъмол S - 100000 бир.: Нарх ва чегирма струтураси қуйидаги жадвалда келтирилган келади.

жадвал.

Етказиш партиа ҳажми, бирлиги	Нарх, пул.бирлиги	Захиралар харажати, пул бирлиги
0-9999	4,50	1,00
10000-19999	4,00	0,80
20000 и более	3,50	0,70

Мисол 29. Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш. Қуйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – No-35 пул.бир; йиллик истеъмол S - 1000000 бир.: Нарх ва чегирма струтураси қуйидаги жадвалда келтирилган.

жадвал

Етказиш партиа ҳажми, бирлик	Нарх, пул.бирлиги	Захиралар харажати, пул бирлиги
0-9999	5,50	1,20
10000-19999	5,00	1,00
20000 и более	4,50	0,90

Захираларни омборга жойлаштириш тизимининг моҳиятини тушиниш учун қуйидаги мулоҳазаларни келтириш мақсадга мувофиқдир.

Ишлаб чиқариш жараёни хом-ашё ва материалларни бир корхонадан бошқасига силжитишлар, тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш доирасидан истеъмол доирасига етказилиши билан боғлиқ. Бу силжишлар айрим жойларда моддий захираларни йиғилишига олиб келади, бу захираларни сақлаш учун эса мослаштирилган омборхоналар керак. Чунки, ишлаб чиқариш жараёни

узлуксиз бўлиши учун у ерда истеъмол қилинадиган хом ашёларнинг захиралари бир кунда ёки бир ҳафтада керак бўладиган хом-ашё миқдоридан кўп бўлиши зарур. Хом-ашё, материал, маҳсулотларни сақлаш учун махсус қурилмалар, ҳар хил тара, механизация воситалари ва бошқалар керак. Моддий ресурсларни ишлаб чиқарувчилардан истеъмолчиларга силжиши икки усулда ташкил қилиниши мумкин:

- транзит усули
- омборлардан фойдаланиладиган усул

Ишлаб чиқариш жараёнинг узлуксизлиги транзит усули билан таъминлашда моддий ресурсларнинг захиралари корхона ва ташкилотларнинг омборларида ташкил қилинади. Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини омборлардан фойдаланадиган усули билан таъминлашда ресурсларнинг ҳаракати бошқача ташкил қилинади.

Омбор деганда, ҳар хил моддий ресурсларни қабул қилишга ва сақлашга мўлжалланган, уларни ишлаб чиқариш жараёнига тайёрлайдиган ва истеъмолчиларни узлуксиз таъминлаб турадиган қурилмалар тушунилади. Ҳар бир ресурсларни сақловчи омборлар бир-биридан фарқланади. Ишлаб чиқариш корхоналари омборлари ушбу хоссалар бўйича тавсифланади:

- фаолият характери бўйича ёки вазифалари бўйича;
- сақланадиган ресурслар бўйича;
- биносининг тури бўйича;
- жойлашган жойи ва фаолият масштаби бўйича;
- ўтга чидамлилиқ даражаси бўйича.

Масалан фаолият характери бўйича омборлар:

- таъминлаш ёки моддий омборларга;
- ишлаб чиқаришнинг ичидаги омборларга бўлинади.

Мисол 30. Қўйидагилар берилган: механизмнинг юк кўтариш қобилияти-5т, циклар сони-10, автомобилнинг юк кўтариш қобилиятидан фойдаланиш коэффиценти-0,8; суткалик юк айланиши-640т; суткада юк кўтариш транспорт механизмининг (ЮКТМ) иш соатлар сони-8 соат. Бу қийматлар бўйича ЮКТМ сонини аниқлаймиз.

$$m = \frac{Q_c}{Q_2 \times T_c} = \frac{Q_c}{q \times n \times a \times T_c}; \quad (5.7)$$

$$m = \frac{640}{5 \times 10 \times 0,8 \times 8} = 2 \text{ бирлик}$$

Омборхона сетҳининг m^2 майдонига тўғри келадиган юк миқдорини қуйида берилган формула орқали ҳисоблаб фойдали майдонни аниқлаймиз.

$$f_{\text{пол}} = \frac{q_{\text{зап}}}{G}; \quad (5.8)$$

$$f_{\text{пол}} = \frac{20000}{2,5} = 8000 \text{ м}^2$$

бу ерда

$q_{\text{зап}}$ - омборхонадаги материалга мос келивчи қабул қилинган захира катталиги, т (20000 т деб қабул қиламиз),

$G-1\text{м}^2$ пол майдонига тушувчи оғирлик ($2,5 \text{ т/м}^2$ деб қабул қиламиз). Қийматларни формулага қўйиб қуйидагиларни аниқлаймиз:

Омборхонанинг умумий майдони

$$F_{\text{общ}} = \frac{f_{\text{пол}}}{\alpha}; \quad (5.9)$$

$$F_{\text{общ}} = \frac{8000}{0,4} = 2000\text{м}^2$$

бу ерда

$f_{\text{пол}}$ - омборхонанинг фойдали майдони, м^2 (8000м^2 деб қабул қиламиз),

α -майдондан фойдаланиш коэффициентини ($0,4$ деб оламиз).

Омборхона сиғими қуйидагича аниқланади

$$E = F_c \times q_T \quad (5.10)$$

бу ерда,

F_c – бевосита юк жойлаштириш учун ишлатиладиган майдон м^2 ,

q_T – бир бирлик юк миқдори т/м^2 , бундан

$F_c = E/q_T (\text{м}^2)$,

$$q_T = E/F_c (\text{т/м}^2) \quad (5.11)$$

Омборхонада юкни ўртача сақлаш муддати қуйидагича аниқланади.

$$t_{\frac{cp}{xp}} = \frac{\sum tq}{\sum Q} \quad (5.12)$$

бу ерда

$\sum tq$ -маълум вақт ичида (ой, йил) сақланадиган умумий тонна-кун миқдори.

$\sum Q$ – омборхона орқали ўтган юкнинг умумий миқдори:

$$\sum tq = t_{xp1} \times Q_1 K_{t_{xp2}} \times Q_2 K_{\dots} K_{t_{xpn}} \times Q_n \quad (5.13)$$

Масалан, омборхона орқали 1ой (30 кун) ичида 10000т юк ўтди, ундан 3000т. юк 10 кун сақланди, 2000 т- 5кун, 4000т-8кун ва 1000 т-7 кун.

Шунингдек сақлаш тонна-кунлари умумий сони:

$$\sum tq = 10 \times 3000 + 5 \times 2000 + 8 \times 4000 + 1000 \times 7 = 79000,$$

$$\text{бу ердан } t_{\frac{cp}{xp}} = \frac{79000}{10000} = 7,9 \approx 8 \text{ кун}$$

Омборхона сиғимидан фойдаланиш коэффициенти

$$K_c = \frac{E \times T}{\sum tq}; \quad (5.14)$$

$$K_c = \frac{5267 \times 30}{79000} = 2,0$$

бу ерда

E -омборхона сиғими, т;

T -омборхона ишлаш вақти, кун.

Агар омборхона сиғимини 5267т десак, у холда омборхона ишини ойлик натижасига кўра омбор сиғимидан фойдаланиш коэффициенти 2,0 баробар бўлади.

Омборхона обороти (P_o) қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$P_o = \frac{T}{t_{xp}^{cp}} \quad (5.15)$$

Бу катталиқ қуйидаги йўл билан ҳам аниқланиши мумкин.

$$P_o = \frac{\sum Q \times K}{E} \quad (5.16)$$

$$P_o = \frac{10000 \times 2,0}{5267} = 3,75 \text{ оборот}$$

Омборхонанинг ўтказувчанлик қобилияти омборхона орқали муайян муддат (ой, йил)да ўтиши мумкин бўлган юк миқдорини белгилайди. Омборхона сиғимини максимал ишлатганда ва қуйидаги сақланиш муддати давомлилиги:

$$P_{CKЛ} = \frac{ET}{t_{xp}^{cp}} \text{ ёки } P_{CKЛ} = E \times P_o, \quad (5.17)$$

берилган қийматларни қўллаб, омборхонанинг 5267 сиғимида 5267., 3,75 оборотда ойлик ўтказиш қобилиятини аниқлаймиз.

$$P_{CKЛ} = 5267 \times 3,75 = 19751,25 \text{ т.}$$

Ортиш-тушириш қурилмасини ишлатиш кўрсаткичи:

- вақт бўйича қурилмадан фойдаланиш коэффициенти K_{BP} :

$$K_{BP} = \frac{T_{\phi}}{T_K - T_{ПЛ}}, \quad (5.18)$$

бу ерда

T_{ϕ} -юк ташиш ишларидаги амалий вақти (2000 соат оламиз);

T_K -умумий календар муддати, соат (7500 соат оламиз);

$T_{ПЛ}$ - режадаги ремонт, соат (2500 соат оламиз).

- қурилмани самарадорлик бўйича фойдаланиш коэффициенти K_{np} .

$$K_{np} = \frac{P_{\phi}}{P_{пл}}, \quad (5.19)$$

бу ерда

P_{ϕ} - амалий самарадорлиги, т;

$P_{пл}$ - режадаги самарадорлик, т.

- ортувчи транспорт қурилмани сменада вақт бўйича фойдаланиш коэффициенти

$$K_{BP}^* = \frac{T_o}{T_{cm}} \quad (5.20)$$

бу ерда,

T_o – механизмни сменада ишлаш вақти соат;

T_{cm} – сменадаги вақт соат.

Мисол 31. Зарафшондаги «Агама» сотув фирмаси (мева концентратлар сотиш билан шуғулланувчи), ўз сотув йўналишини танлашда оригинал стратегияни ишлатди. Бош фирма ўз назоратига барча ўзига қаршли фирмаларни олади. Бу ўринда мавжуд бўлган компанияларни уларда сотув ва омбор майдонлари билан биргаликда уставли капитални 75% сотиб олиш билан

ўз қарамоғига ўтказди. Компенсация тариқасида бу компаниялар бош фирмадан консигнацияга товарлар олади.

Саволларга жавоб беринг:

1. Товарларни соттириш йўналиши иштирокчилари қандай фойда олиши мумкин?
2. Бу стратегиянинг негатив томони борми?

Мисол 32. Кўпгина таниқли, обрўга эга америка фирмаси (Филип Моррис, Проктер энд Гэмбл ва б.) этикетка билан таъминлашда бир қанча товарлар бир ва неча йил мобайнида ўзининг содик харидорига эга. Миждозлар товар сифатига ишонадилар ва сифати учун юқори баҳода тўланади. Лекин узок давом этган иқтисодий инқироз вақтида америкаликлар қиммат баҳоли товарларни камроқ харид қила бошладилар. Шу билан бирга улар бу арзон товарлар қимматларидан фарқ қилмаслигини, балки баъзилари афзалроқ ҳам эканлигини кўриб уларни ола бошладилар.

Саволларга жавоб беринг.

1. Сизнингча бу фирмалар мақсадли бозорларни сақлаб қолиш учун қандай ҳаракат қилдилар?
2. Маҳсулотни режалаштиришда, товар ҳаракатида ва ўтказишда номувофик объектив омилларни таъсирини қандай йўқотиш мумкин?

Мисол 33. Хозирги вақтда давлатимизда далоллик амалиёти кенг тарқалган. Чунончи, бозор далолчилик операциялари нуқтаи-назаридан биринчи ўринга станоклар бозори кўтарилди.

Қуйида шундай бозорларни топиш учун далоллар томонидан стратегия ишлаб чиқилган.

- 1) Станокларни профессионал ходимлар таркибидан иборат, «бақувват» корхоналарга таклиф этиш керак эмас.
- 2) Корхоналарга улар ишлаётган асосий станокларни эмас, балки ёрдамчи станокларни таклиф қилиш.
- 3) Станоклар буюртмачиси пул тўлай олувчи, ритмик ишлашини кафолат берувчи, доимий тарқатиш харидорларига эга ишлаб чиқаришга эътибор қаратиш керак.
- 4) Станоклар сотиб олишда асосий эътиборни СНГ давлатларининг нисбатан арзонроқ маслаҳатларига аҳамият бериш зарур.
- 5) Станоклар сотиб олишда бевосита маҳсулот ишлаб чиқарувчига чиқиш керак эмас, чунки у қимматга тушиб қолиши мумкин.

Берилган принципларни таҳлил қилиш ва чегаралар тушунчасини кўриб чиқинг.

Далоллик фаолиятини самарадорлигини ошириш учун қўшимча қандай ишлар қилиш керак?

Мисол 34. Худудий узоқда жойлашган етказиб берувчини, тўлиқ қиймат асосида танлаш.

Машғулотнинг мақсади: Харид логистикаси масалаларини ечишда, тўлиқ қиймат таҳлилини қўллашнинг амалий кўникмаларини ҳосил қилиш.

Тошкентда жойлашган кишлок хўжалик маҳсулотларининг кенг ассортименти билан улгуржи савдо қилувчи «М» фирманинг асосий етказиб берувчилари пойтахт атрофидаги худудларда жойлашган. Аммо корхона ассортиментининг кўпчилик товарлари Ўзбекистоннинг бошқа худудларида, Масалан N туманда жойлашган бўлиши ёки чет элда харид қилиниши мумкин. Табиийки бундай харидлар кўшимча транспорт ва бошқа харажатлар билан боғлиқ ва нархлар ўртасидаги зарурий фарқ мавжуд бўлгандагина ўзини оқлайди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, транспорт тарифи-бу кўшимча харажатларнинг кўзга ташланадиган қисми холос. Бундан ташқари худудий узоқда жойлашган етказиб берувчидан харид қилиш, истеъмолчини молиявий захираларни жалб қилишга (йўлга захира, суғурта захиралари), экспедитор хизматларни тўлашга ва балки божхона ва бошқа тўловларга мажбур этади. Тўлиқ қийматнинг логистик концепцияси, худудий узоқдаги етказиб берувчидан харид қилишда фақат транспорт харажатларини ҳисобга олиш, бундай харидни иқтисодий мақсадга мувофиқлиги тўғрисида тўлиқ маълумот бера олмаслигини, билдиради. Харидни бошқа худудга ўтказиш бўйича барча харажатлар йиғиндиси олдинги нархдан кам бўлган тақдирдагина, қароор қабул қилиш мумкин.

Мавзуга назарий изоҳлар.

Худудий узоқда жойлашган етказиб берувчидан харид қилишнинг мақсадга мувофиқлигини баҳолаш, етказиб берувчи танлашнинг эгри чизигини куриш ва ундан фойдаланишга асослаган. Олдин шундай юк бирлигини танлаш лозимки кўрилаётган масаладаги барча товарлар учун уни ташишнинг тариф қиймати бир хил бўлсин. Бундай юк бирлиги сифатида 1 м^3 ни оламин.

Етказиб берувчини танлаш эгри чизиги функционал боғлиқлик графиги кўринишида тасвирланган бўлади. Бу ерда, аргумент-«N» туманида 1 м^3 юкни харид қиймати, функция 1 м^3 юки «N» туманидан Тошкентгача олиб келиш харажатларининг ушбу юк 1 м^3 ни N туманидаги харид баҳосига нисбати (фоизда).

Юк харид қийматларининг бир неча маънолари учун курилган эгри чизик, ҳамда Тошкент ва N туманидаги хўжалик ассортименти маҳсулотларига бўлган, нархларнинг таққослама спецификациясига эга бўлган ҳолда қайси товарни N туманида қайсинисини эса Тошкентда сотиб олиш лозимлиги тўғрисида тезда қарор қабул қилиниши мумкин.

N туманида харид қилиниши мумкин булган, M фирма ассортиментидаги товарлар, 8.3-жадвалнинг 1-устунида санаб ўтилган.

Топшириқ.

Тўлиқ қиймат таҳлили асосида ёки маҳсулот турини N туманида сотиб олиш мақсадга мувофиқлиги туғрисида қарор қабул қилиш.

Худудий узоқда жойлашган етказиб берувчидан товарлар харид қилиш туғрисида қарор қабул қилиниши, қуйдаги 4-масала ечими қуринишида тақдим этиш тавсия этилади

1. N туманидан Тошкентгача қиймати хар хил бўлган юкларни 1м^3 ни ташиш билан боғлиқ қўшимча харажатларни ҳисоблаш.

2. Ҳисобланган харажатларни ушбу юк қийматидаги улушини аниқлаш.

3. Қўшимча харажатларни 1м^3 юк қийматидаги улушини қийматга боғлиқлиги графикини чизиш.

4. Графикдан фойдаланган ҳолда, M фирмаси ассортиментидagi у ёки бу товарларни N туманида харид қилиш мақсадга мувофиқлигини аниқлаш.

Услубий кўрсатмалар.

1. 1м^3 юкни N туманидан Тошкентгача ташиш билан боғлиқ қўшимча харажатлар ҳисобини, харид қиймати бўйича ассортиментнинг шартли позициялари учун, 1 жадвал бўйича бажариш. Бунда қуйидаги шартларни этиборга олиш лозим:

- N туманидан Тошкентгача етказишнинг тариф қиймати барча товарлар учун бир хил ва 1м^3 юк учун 3000 сўмни ташкил этади;
- N туманидан товарларни етказиш мудати 10 кунга тенг;
- N туманидан етказиладиган товарлар учун фирма беш кун муддатга суғурта захираларини яратиши зарур;
- Суғурта захираси ва йўлдаги захира харажатлари банк кредити фоиз ставкалари асосида ҳисобланади- йилига 36% (яъни, ойига 3%, еки кунига 0,1%);
- Ташувчи томонидан амалга ошириладиган, экспедиция харажатлари юк қийматининг 2%ни ташкил этади;
- M фирмасига тошкентдан етказилган юклар механизация воситалари ердамида туширилади. N туманидан келган юкларни эса қўл меҳнати ёрдамида туширилиши лозим. Тушириш қийматидаги фарқ ўртача $200\text{ сўм м}^3\text{ км}$ ташкил этади;

жадвал.

1м^3 юк нин г хар	N- туманидан 1м^3 юкни етказишга (ташишга) бўлган қўшимча харажатлар	1м^3 юк қийматидаги
--	--	---------------------------------

	Транспорт тарифи, сўм/м ³	Суғрта захирасига бўлган харажатлар,	Йўлдаги захирага бўлган харажатлар,	Экспедитор харажатлари, сўм	Юкни қўлда туширишга харажатлар, сўм. м ³	Жами	қўшимча харажатлар улуши, %
1	2	3	4	5	6	7	8
5000	3000				200		
10000	3000				200		
20000	3000				200		
30000	3000				200		
40000	3000				200		
50000	3000				200		
70000	3000				200		
100000	3000				200		

2. 1м³ юкни ташиш билан боғлиқ бўлган қўшимча харажатларни ушбу юк қийматидаги улушини ҳисоблаш учун қўшимча харажатлар йиғиндисини (7 устун)1м³ юкни харид қиймати (1 устун)га бўлиб, натижани 100га купайтирилади. Ҳисоб натижалари 8 устунга бўлинади.

3. Қўшимча харажатларни 1м³ юк қийматидаги улушини умумий харид қийматига боғлиқлиги графиги тўғри бурчакли координатлар тизимида ясалади. ОХ ўқи бўйича-1м³ юкнинг харид қийматлари (1 устун), ОУ ўқи бўйича-1м³ юк қийматидаги қўшимча харажатлар улуши (8 устун) жойлашади.

4. М фирмаси ассортиментидаги у ёки бу товарларни N туманидан харид қилишнинг мақсадга мувофиқлиги курилган график ёрдамида, қуйидаги кетма-кетликда аниқланади:

5. Худудий узоқда жойлашган ва тошкентдаги етказиб берувчилар нархи ўртасидаги фарқни фоизларда ҳисоблаш, N шахридаги баҳони 100% деб қабул қилган ҳолда, натижаларни 8.4-жадвалнинг 5 устунига киритиш.

6. 2 устун 8.4-жадвалнинг қийматига мувофиқ нуқтани абсцисслар (ОХ) ўқида топиб перпендикуляр ўтказиш; 5 устун қийматига мувофиқ нуқтани ординаталар (ОУ) ўқида топиб перпендикуляр ўтказиш.

Агарда перпендикулярларнинг кесишиш нуқтаси, етказиб берувчи танлаш эгри чизигидан пастда бўлса N туманидаги харид мақсадга мувофиқ эмас ва аксинча.

Таҳлил натижалари жадвалнинг 6 устунига киритилади.

М фирмаси ассортиментда ги товарлар	1м ³ юкнинг N туманидаги нархи, сўм	Бир бирлик нархи сўм		Нархдаги фарқ % (N шаҳридаги нарх 100% деб олинади)	N туманида харид қилиш мақсадга мувофиқлиги тўғрисида хулоса (ха, йўк)
		N туманида	Тошкен тда		
1	2	3	4	5	6
Гўшт консервалари	11000	12,0	14,4		
Сабзаёт консервалари	10000	10,0	14,5		
Мева консервалари	15000	15,0	18,0		
Қандолатлар	88000	100,0	115,0		
Асал	37000	50,0	65,0		
Чой	110000	120,0	138,0		
Дукаклар	23000	20,0	22,0		
Макаронлар	17000	20,0	26,0		
Узум	70000	70,0	80,5		
Коньяк	120000	100,0	105,0		
Пиво	25000	30,0	33,0		
Алкоголсиз ичимликлар	20000	24,0	30,0		

Мисол 35. Харид фаолияти соҳасидаги назорат ва буюртмаларини жойлаштириш бўйича қарор қабул қилиш.

Маишулот мақсади: Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиш жараёнини назорат қилиш услублари ва шартномани узайтириш тўғрисида қарор қабул қилиш учун назорат натижаларидан фойдаланиш услублари билан танишиш.

Етказиб берувчини танлаш-фирманинг асосий вазифаларидан биридир. Етказиб берувчини танлашда имзоланган шартномалар бўйича иш натижалари катта таъсир кўрсатади, ва уларни бажариши асосида етказиб берувчининг рейтинги ҳисобланади. Демак, етказиш шартномалари бажарилишининг назорат тизими, бундай ҳисоблашлар учун зарур бўлган

ахборотни йиғишга имкон бериши керак. Рейтинг ҳисобларидан олдин, у ёки бу етказиб берувчини афзаллиги тўғрисидаги қарор қайси мезонлар асосида қабул қилинишини аниқлаш лозим. Одатда, бундай мезонлар сифатида етказилаётган маҳсулотларнинг нархи, сифати ва етказиш ишончилиги қўланилади. Аммо бу рўйхат давом эттирилиши мумкин, хусусан бизнинг ҳисоблашларда бта мезон ишлатилади.

Етказиб берувчини танлаш масаласини ечилишининг кейинги босқичи бу белгиланган мезонлар бўйича етказиб берувчиларни баҳолашдир.

Бунда у ёки бу мезонинг уларнинг йиғиндисидagi улуши эксперт усули билан аниқланади.

Шартли етказиб берувчилар рейтингини ҳисоблашни мисол қилиб келтирамиз (жадвал). Фараз қилайлик бирор-бир вақт ичида, фирма-дўкон учта етказиб берувчидан бир хил маҳсулот товар олган. Шунингдек, фараз қилайлик, кейинчалик битта етказиб берувчи хизматларидан фойдаланиш тўғрисида қарор қабул қилинган. Уларнинг қайси бири фирма-дўкон учун афзалроқ? Бу саволга қуйдагича жавоб олишимиз мумкин.

Олдин ҳар бир етказиб берувчини ҳар бир танланган мезон бўйича баҳолаш лозим, кейинчалик мезон улуши қиймати(мезонлар йиғиндисидagi) баҳога кўпайтирилади. Мезон улушини қиймати ва баҳо, бу ҳолда, эксперт йўли билан аниқланадилар.

жадвал.

Етказиб берувчи рейтингини ҳисоблашга мисол.

Етказиб берувчини танлаш мезони	Мезон улушининг қиймати	10 баллик шкала бўйича баҳоси			Мезон улушининг баҳога кўпайтмаси		
		№1	№2	№3	№1	№2	№3
Етказиш ишончилиги	0,30	7	5	9			
Нарх	0,25	6	2	3			
Сифат	0,15	8	6	8			
Тўлов шартлари	0,15	4	7	2			
Режадан ташқари етказиб беришлар имконияти	0,10	7	7	2			
Етказиб берувчининг молиявий аҳволи	0,05	4	3	7			
Жами	1,00						

Рейтинг, мезон улушининг баҳога кўпайтмалари йиғиндиси билан аниқланади. Турли етказиб берувчиларнинг рейтингини ҳисоблаб ва натижаларни таққослаган ҳолда, энг яхши ҳамкор аниқланади. 8.6-жадвалдаги ҳисоблашлар натижасида №1 етказиб берувчи айнан шундай, ҳамкордир, ва у билан шартномани узайтириш лозим.

Бизнинг мисолимизда рейтингнинг юқорилиги етказиб берувчини афзаллилиги аён чунки рейтинг қанча юқори бўлса етказиб берувчининг салбий томонлари шунча кўпдир. Бундай ҳолатда рейтингни кам бўлган етказиб берувчини танлаш лозим.

Бериладиган топшириқдаги баҳолаш тизими етказиб берувчининг айнан салбий жиҳатларини ҳисоблайди. Бунда қайси бирининг рейтингини кам бўлса шу етказиб берувчи энг афзал ҳисобланади.

Топшириқ

№1 ва №2 етказиб берувчилар билан шартнома муносабатларини узайтириш тўғрисида қарор қабул қилиш учун, уларни иш натижалари бўйича баҳолашни амалга ошириш.

Услубий кўрсатмалар

Биринчи икки ой давомида фирма-дўкон №1 ва №2 етказиб берувчилардан А ва В товарларини олган.

Етказилаётган ўхшаш маҳсулотнинг нархлари динамикаси, маъқул бўлмайдиган сифатдаги товарларни етказиш динамикаси, ҳамда етказиб берувчилар томонидан белгиланган етказиш муддатларини бузилишининг динамикаси жадвалларда келтирилган.

жадвал

Етказилаётган маҳсулотлар нархининг динамикаси

Етказиб берувчи	Ой	Маҳсулот	Етказиш ҳажми, бирлик/ой	Бир бирлик нархи, сўм
№1	Январ	А	2000	10
	Январ	В	1000	5
№2	Январ	А	9000	9
	Январ	В	6000	4
№1	Феврал	А	1200	11
	Феврал	В	1200	6
№2	Феврал	А	7000	10
	Феврал	В	10000	6

Етказиб берувчиларнинг бири билан шартномани узайтириш тўғрисида қарор қабул қилиш учун ҳар бир етказиб берувчининг рейтингини ҳисоблаш лозим. Етказиб берувчилар қуйидаги мезонлар бўйича баҳоланади: етказилаётган маҳсулотнинг нархи, сифати ва етказишлар ишончилиги. А ва В маҳсулотларни тинмасдан тўлдирилиб туришни талаб қилмасликлари эътиборга олинади. Демак, етказиб берувчи рейтингини ҳисоблашда мезонларнинг қуйидаги улушлари қабул қилинади:

Нарх-0,5

Сифат-0,3

Ишончилилик-0,2

жадвал

Маъқул бўлмаган сифатдаги маҳсулотларни етказиш динамикаси

Ой	Етказиб берувчи	Ой давомида етказилган сифатсиз товар миқдори, бирлик
Январ	№1	75
	№2	300
Феврал	№1	120
	№2	425

жадвал

Етказишнинг белгиланган муддатларини бузилиши динамикаси

№1 етказиб берувчи			№2 етказиб берувчи		
Январ	8	28	Январ	10	45
Феврал	7	35	Феврал	12	36

Етказиб берувчи рейтингини натижавий ҳисоби 7-жадвал кўринишига келтирилади.

1. Нархларнинг ўртача ўсиш суръати ҳисоби (нарх кўрсаткичи).

Биринчи мезон (нарх) бўйича етказиб берувчини баҳолаш учун ҳар бир етказиб берувчи бўйича у етказадиган маҳсулотларга нархларнинг ўртача ўсиш суръатини (\bar{T}) ҳисоблаш лозим:

$$\bar{T}_n = \sum_{i=1}^n T_{ni} \cdot d_i \quad (8.2)$$

бу ерда: T_{ni} - етказилаётган маҳсулотнинг i -турига бўлган нархнинг ўсиш суръати;

d_i – жорий даврдаги етказишларнинг умумий ҳажмида i - турдаги маҳсулотнинг улуши;

n - етказилаётган маҳсулотлар турларининг миқдори;

Етказилаётган маҳсулотнинг i -турига бўлган нархнинг ўсиш суръати қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$T_{ni} = \left(\frac{P_{i1}}{P_{i2}}\right) \cdot 100 \quad (8.3)$$

бу ерда: P_{i1} - жорий даврдаги i -турдаги маҳсулотнинг нархи;

P_{i2} - олдинги даврдаги i -турдаги маҳсулотнинг нархи.

Етказишларнинг умумий ҳажмидаги i -турдаги маҳсулотнинг улуши қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$d_i = \left(\frac{S_i}{\sum_{i=1}^n S_i}\right) \quad (8.4)$$

бу ерда: S_i - жорий даврда i -турдаги етказилган маҳсулотнинг суммаси, сўм.

Мисол тариқасида биринчи етказиб берувчи учун нархларни ўртача ўсиш суръатини ҳисоблаймиз:

А маҳсулот бўйича нархларни ўсиш суръати:

$$T_{на} = \frac{11}{10} \cdot 100 = 110\%$$

В маҳсулот бўйича

$$T_{на} = \frac{6}{5} \cdot 100 = 120\%$$

Жорий даврдаги етказишларда А маҳсулотнинг улуши:

$$d_A = \frac{1200 \cdot 11}{1200 \cdot 11 + 1200 \cdot 6} = 0,65$$

В маҳсулотнинг улуши:

$$d_B = \frac{1200 \cdot 6}{1200 \cdot 11 + 1200 \cdot 6} = 0,35$$

булардан келиб чиққан ҳолда:

$$\bar{T} = 110 \cdot 0,65 + 120 \cdot 0,35 = 113,5\%$$

Нархларнинг ўртача ўсиш суръати ҳисобини 8.10-жадвал кўринишига келтириш тавсия этилади.

Етказиб берувчи	$T_{на}$	$T_{нв}$	S_A	S_B	d_A	d_B	\bar{T}
№1	110%	120%	13200сўм	7200сўм	0,65	0,35	113,5%
№2	111%	150%	70000сўм	60000 сўм	0,54	0,46	129,14%

\bar{T}_n нинг натижавий қиймати, етказиб берувчининг рейтингини ҳисоблаш учун 7-жадвалга киритилади.

2. Маъқул бўлмаган сифатдаги маҳсулотларни етказишнинг ўсиш суръатини ҳисоблаш (сифат кўрсаткичи)

Иккинчи мезон (етказилаётган маҳсулот сифати) бўйича етказиб берувчиларни баҳолаш учун, ҳар бир етказиб берувчи бўйича маъқул бўлмаган сифатдаги маҳсулотларни етказишнинг ўсиш суръатини (T_c) ҳисоблаймиз:

$$T_c = \frac{d_{c1}}{dc2} \cdot 100 \quad (8.5)$$

бу ерда: d_{c1} - жорий даврдаги етказишларнинг умумий ҳажмида, маъқул бўлмаган сифатдаги етказишларнинг улуши;

d_{c2} -олдинги даврдаги етказишларнинг умумий ҳажмида, маъқул бўлмаган сифатдаги етказишларнинг улуши;

Етказишларнинг умумий ҳажмида, маъқул бўлмаган сифатдаги маҳсулот улушини 2 ва 3 жадваллар маълумотларига асосан аниқлаймиз. Натижаларни 8.11-жадвал шаклида келтирамиз.

Бизнинг мисолимизда, биринчи етказиб берувчи учун, маъқул бўлмаган сифатдаги маҳсулотлар етказилишининг ўсиш суръати:

$$T_{c1} = \frac{5,0}{2,5} \cdot 100 = 200\% \text{ га тенг бўлади.}$$

Олинган натижани 7-жадвалга киритамиз.

жадвал

Маъқул бўлмаган сифатдаги маҳсулотларни, етказишларнинг умумий ҳажмидаги улушини ҳисоблаш

Ой	Етказиб берувчи	Умумий етказиш, бирлик/ой	Маъқул бўлмаган сифатдаги маҳсулотларни, етказишларнинг умумий ҳажмидаги улуши, %
Январ	№1	3000	2,5
	№2	15000	2,0
Феврал	№1	2400	5,0
	№2	17000	2,5

3. Ўртача кечикиши суръати ўсишини ҳисоби (етказиш ишончилиги (T_{ek}) кўрсаткичи).

Етказиш ишончилигининг миқдорий баҳоси сифатида ўртача кечикиш, яъни бир етказишга тўғри келадиган кечиккан кунлар сони, хизмат қилади. Бу катталиқ, муайян бир муддат ичидаги кечиккан кунлар умумий сонининг, ушбу даврдаги етказишлар сонига нисбати орқали топилади. (8.9-жадвал маълумотлари).

Шундай қилиб ҳар бир етказиб берувчи бўйича кечикишларнинг ўртача ўсиш суръати қуйидагича ифодаланади:

$$T_{ek} = \left(\frac{Q_{yp1}}{Q_{yp2}} \right) \cdot 100 \quad (8.6)$$

бу ерда: Q_{yp1} – жорий даврда бита етказишга тўғри келадиган ўртача кечикиш, кун;

Q_{yp2} – олдинги даврда битта етказишга тўғри келадиган ўртача кечикиш, кун;

Кейинчалик, №1 етказиб берувчи учун ўртача кечикишини ўсиш суръатини ҳисоблаймиз:

$$T_{ek1} = \left(\frac{\frac{35}{28}}{8} \right) \cdot 100 = 142,9;$$

$$T_{ek2} = \left(\frac{\frac{36}{45}}{10} \right) \cdot 100 = 66,6$$

Олинган натижани 8.12-жадвалга киритамиз.

4. Етказиб берувчилар рейтингини ҳисоблаш.

Рейтингни ҳисоблаш учун ҳар бир мезон бўйича ўсиш суръати қийматини унинг улушига кўпайтмасини топиш зарур. жадвалнинг 5-чи устуни қийматларининг йиғиндиси №2 етказиб берувчи рейтингини беради.

жадвал

Етказиб берувчилар рейтингини ҳисоблаш

Мезон (кўрсаткич)	Мезон улуши	Берилган мезон бўйича етказиб берувчи баҳоси		Баҳони улушга кўпайтмаси	
		№1 етказиб	№2 етказиб берувчи	№1 етказиб	№2 етказиб

		берувчи		берувчи	берувчи
1	2	3	4	5	6
Нарх	0,5	113,5	128,94	56,8	64,47
Сифат	0,3	200	125	60,0	37,5
Ишончилилик	0.2	142,9	66,6	28,6	13,32
Етказиб берувчи рейтинги				145,4	115,29

Бунда рейтинг, етказиб берувчиларни салбий жиҳатлари бўйича ҳисобланган, шунинг учун ҳам қайси етказиб берувчининг рейтингини паст бўлса шу етказиб берувчи маъкул ҳисобланади, ва айнан шу етказиб берувчи билан шартномани узайтириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Жавоб № 2 Етказиб берувчи билан шартномани узайтириш лозим.

Мисол 36. Фойда чегирмаларни йўқотиш меъёрини таъсири.

Фермер помидорни 1 кг ни 4000 сўмга сотади. Кейин помидор чакана сотувларга 1 кг 6000 сўмга реализация қилинган, лекин маҳсулотни 10 %и савдо жараёнида йўқолади.

Иш хақи харажатлари 1 кг 1000 ташкил этади.

1 кг помидор 900 гр эталон маҳсулотни ташкил этади, чунки 10 % маҳсулот йўқотиш туфайли.

Шундан: $1\text{кг}/1,00\text{кг}-0,10\text{кг} = 1,11$ фермер етиштириш керак.

1 кг эталон маҳсулот олиш учун шу асосида ҳамма чегирмалар айлантрилади (конвертация қилинади).

1кг эталон маҳсулот учун сотув нархи 600,0 сўм.

Иш хақи $1,0 * 1,11$ сўмга = 111,0 сўм

Умумий маркетинг чегирмалар 111 сўм.

Харид нархи $400,0 * 1,11$ қ 444,0 сўм

Ялпи фойда (сотув нархи – харид нархи – 156,0) сўм.

Соф фойда (янги фойда – ҳамма харажатлар (иш хақи)) – 45 сўм.

1,56-111қ 45 сўм.

Шунингдек чегирмаларни калькуляцияси энг яхши усули бу бошлангич маҳсулот сонини олувчи реализация қилган маҳсулот сонининг таққосланиш имконини беради. Бу аниқ баҳо бериш имконини беради ва маҳсулотни сақлаш, ташиш установакаси. Харажатларни ҳисобга олган ҳолда, маркетинг жараёнида йўқотилади. Кейинги мисолда калькуляцияси усули белгиланган.

Мисол 37. Маҳсулотлар йўқотилишини калькуляцияси.

1 кг помидор 10% йўқотишда, бунда истеъмолчига сотилган помидор 0,9 кг тенг. Савдо келувчи помидорни 50 сўмдан 1 кг сотиб олади, лекин савдо чегирмаси 1кг 20 сўмга. Маҳсулотни реализация нархи 80 сўм 1 кг.

Чегирмалар

1. Харид нархи 1 кг – 50 сўм.

2. 1кг помидор транс* установка – 20 сўм нархи.
3. Умумий чегирма – 70 сўм.
4. Даромад 80 сўм. 0,3 кг – 72 сўм
5. Савдо келувчи фойдаси – 2 сўм.

Мисол 38. Реализация нархининг ҳисоби.

Маҳсулотни йўқотишлари сифат кўрсаткичига қараб ҳам сифат йўқотишлар, мисол сотувчи маҳсулотини маълум миқдорини паст нархда сотишга мажбур. Чунки маҳсулот маълум давр ичида бузулиш бўлиши мумкин. Шунинг учун кўп мамлакатларда тез бузиладиган мевалар шанба кечаси арзонга сотилади, чунки бозор куни бозор ишламайди. Душанба куни эса янги маҳсулот пайдо бўлиб рақобатни тугдиради.

Сотувчи фермердан сотиб олинган маҳсулотини бир хил нархда бутун партиясини сота олмайди, чунки бозордаги талаб ва таклиф сабаблари, сифат ўзгаришлари сабабли нархлари ўзгаради. Шунинг учун ўртача реализация нархи ҳисобланади.

Мисол учун 100кг (100%) помидор партиясини қуйдагича реализация қилинган:

50 кг помидор – 80 сўмдан – 4000 сўм.

20 кг помидор – 50 сўмдан – 1000 сўм.

20 кг помидор – 40 сўмдан – 800 сўм.

5 кг помидор - 20 сўмдан – 100 сўм.

5 кг помидор реализация қилинади.

Умумий даромад - 5900 сўм

1 кг помидор ўртача реализация нархи:

5900:95 кг қ 621 сўм.

Ташиш ва кўчириш харажатлари

Товарларни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш харажатларни эътибордан четда қолдириш осон. Хар бир кўчиришда 1 кг маҳсулотга бўлган харажатлар унчалик катта бўлмайди. Аммо, маҳсулот сўнгги истеъмолчига етгунга қадар, бир эмас бир неча маротаба ташилади. Охир, оқибатда, ташиш харажатлари маҳсулот нархига сезиларли таъсир кўрсатиш мумкин, айниқса ишчи кучи юқори қийматига эга бўлган мамлакатларда.

Айрим ҳолларда ташиш харажатларининг умумий суммасини аниқлаш осон. Битта контейнерни ташиш қийматини, ишчи иш ҳақини ташилган қадоклар сонига нисбатидан келиб чиққан ҳолда, тахминан аниқлаш мумкин. Агарда юк ташувчилар соатбай ишга қабул қилинган бўлса, (масалан, бозорларда) вазият янада одийлашади. Агарда у савдогарнинг доимий ишчиси бўлса аксинча, мураккаблашади. Бундай ишчи фермер билан бозор ўртасидаги, юк машинаси ичида, юради. Ушбу вазиятда у ҳеч нима қилмайди, аммо бунга қарамасдан иш ҳақи тўланади.

Қадок харажатлари. Кўпгина маҳсулотлар қадокланиши лозим. ~алла, йирик мева ва сабзавотлар, қовоқ ва тарвуз сингари, бундан мустасно. Улар тўкма ҳолда ташиниши ҳам мумкин. Карам каби баргли сабзавотлар ҳам

кўпгина холларда тўкма ташилади. Ташқи барглар қадок вазифасини бажариб ички баргларни химоя қиладилар. Бунда қадок харажатлари бўлмайди, аммо ташқи барглар кейинчалик олиб ташланади ва маҳсулот йўқотилиши юзага келади.

Қадок қуйдаги учта асосий мақсадда хизмат қилади:

- маҳсулот ташишни осонлаштиради. Агар маҳсулот қадоксиз ташилганда харажатлар анча юқори юўлар эди.

- Маҳсулот химоясини таъминайди. Қадокларни такомиллаштириш, биринчи навбатда осонлаштиришга эмас, балки химояни кучайтиришга қаратилган бўлади.

- қадок ёрдамда маҳсулот реализация учун қулай бўлган бирликларга ажратилиши ва қулай бўлган бирликларга ажратилиши ва унинг ташқи қиёфасини ўзгартириб нархини кўтариш мақсадида ишлатилиши мумкин.

Кўпгина холларда фермер ўз маҳсулотини ўзи қадоклайди, масалан қопларга, ва бундай қопларга маҳсулот логистик занжирнинг барча босқичларидан ўтади. Мураккаброқ ва қимматроқ қадок эса, масалан пластик контейнерлар, сотувда зиммасидадир.

Ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи орасидаги масофанинг узунлигига боғлиқ холда, ушбу йўлни босиб ўтишда мева ва сабзавотлар бир неча марта қайта қадокланади. Фермер ўз маҳсулотини бозорга олиб келиш учун битта қадокдан фойдаланса (масалан қоплардан). Бозордаги сотувчи эса маҳсулотни улгуржи бозорга олиб келиш учун тахта яшиклар ёки пластик контейнерлардан фойдаланиши мумкин. Тилга олинган қадокларнинг барчаси харажатлар билан боғлиқ бўлиб, умумий маркетинг харажатлари калькуляциясида ҳам уларни ҳисобга олиш лозим. Агарда қадок бир марта ишлатилардиган бўлса, хар 1кг маҳсулотга тўгри келадиган харажатларни ҳисоблаш мураккаб иш эмас (масалан, қоп, контейнер, сават ва х.).

Қимматроқ қадоклардан фойдаланганда, уларни қайта қайта ишлатиш йўллари топиш лозим. Бунда битта ташиш қийматини аниқлаш учун, у ёки бу контейнер (қадок) неча марта ишлатилишини аниқ билиб олиш лозим. Шунингдек, бўш қадокни логистик занжир бошига қайтариш харажатларини ҳам ҳисобга олиш лозим. Агарда фермер ўз транспортида ташишларни амалга оширса, унда қадокларни қайтаришга бўлган харажатларни ҳисобга олмаса ҳам бўлади. Аммо, қадокларни қайтариш учун ҳам ҳақ тўланса, унда қадок харажатлари анча ошиб кетади. Қуйдаги мисолни кўриб чиқамиз:

Мисол 39. Қадок харажатлари калькуляцияси.

Фараз қилайлик, апельсинлар тахта экинларга 20 кг-дан қадокланади. Кичик таъминлаш ишлари ёрдамида хар бир 10 марта ишлартиш мумкин. Яшик нархи 10 доллар, таъмир ишлари –2 доллар, хар бир бўш яшикни қайтариш – 1 доллар.

Унда 1 та ташиш учун қадок нархи:

((яшик бирламчи қиймати Қ таъмир)/ташишлар сони) Қ бўш яшикнинг қайтаришнинг (10 Қ 2)/10Қ1қ2,20 доллар 20 кг апельсин-га, ёки 1 кг учун 0,11 доллар.

Қадоқнинг такомиллашган турлари, йўқотишини камайтириш имкони бўлганда, қўлланилади. Аммо, тез бузиладиган маҳсулотлар қиммат қадоқни талаб қилмайди, чунки уни ишлатишдан бўлган фойда минималдир. Махаллий хом – ашёдан тайёрланган қадоқлардан фойдаланиш, айниқса мақсадга мувофиқдир.

Сақлаш харажатлари

Сақлаш харажатлари 4-та асосий категорияларга бўлинади:

- 1 кг маҳсулотни омборга ёки рифрежераторга (музлатгичга) қўйишнинг ҳақиқий қиймати. Ушбу харажатлар гуруҳи бино амортизацияси, қўриқлаш, электр энергияси ва бошқа коммунал хизматларга, ҳамда хизмат кўрсаткичга бўлган харажатларни ўз ичига олдаи;
- омборхонадаги маҳсулотни сақлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар, масалан кимёвий воситалар қиймати;
- омборхонадаги маҳсулот сифатини йўқотиш билан боғлиқ бўлган харажатлар;
- маҳсулот омборхонада турган вақтдаги мулкдор молиявий харажатлар.

Компания харажатлари катталигича таъсир этувчи энг йирик омил бўлиб, қуватлардан фойдаланиш хизмат қилади. Агарда, омбор доимо тўла қувватда ишлатилса, яъни тўлиб турса, маҳсулот бирлигига бўлган харажатлар кам бўлади. Омборхона бўш бўлган тақдирда эса харажатлар ошиб бораверади.

Сотувчи тижорат омборхоналаридан фойдаланиб, уларнинг хизматларини кг-кун, яшик-хафта ёки режа ой асосида тўланса, унда ҳақиқий сақлаш харажатларини ҳисоблаш мураккаб иш эмас. Сотувчи бутун бир катта омборни ижарага олса унда сақлаш харажатлари қуйдагича ҳисобланади.

Мисол 40. Сақлаш харажатлари қолқулияси.

Фараз қилайлик, омбор 600 долларга 120 кунга ижарага олинган бўлиб, унинг ўртача юкмаси кунига 250 қоп картошкани ташкил этсин.

Унда сақлаш харажатлари қуйдагича ҳисобланади:

$600/120$ қ 5 кунига доллар

$5/250$ қ 0,02 доллар қоп/кун

шу билан бирга маҳсулотнинг омборда туриши, сотувчи учун молиявий харажатлари билан қузатилади. Сақлаш харажатларини ҳисоблашнинг реаллик услуби 8 мисолда кўрсатилган, унда қўшимча харажатлар сифатида банк фоизи олинган. Аммо мисолда 4 оймаҳсулотни сақлаш ҳеч қандай йўқотишга олиб келмаган ҳақиқатда эса йўқотишлар албатта бўлади.

Мисол 41. Вақт сақлаш харажатларини ҳисоблаш.

Фараз қилайлик сотувчи хар бир қопига 10 доллардан картошка сотиб олиб уни 4 ой давомида омборхонада сақлайди. Бунинг учун у йилига 12 % ҳисобидан банкдан пул олиши лозим. бунда банк % қиймати $10 \cdot 0,04$ (12% йилига 4 ой учун) қ 0,4 доллар хар бир қоп учун.

Шундай қилиб, 1 қоп картошкани сақлаш учун ҳақиқий харажатлари қуйдагича ҳисобланади. 1 қопни 120 кун давомида 0,02 доллардан сақлаш харажати қ 2,40 доллар. 1қоп учун кредит бўйича % қ 0,40 доллар. Шундай қилиб, 1 қоп харажатларнинг умумий суммаси 2,80 долларга тенг.

Қайта ишлаш қиймати

Маҳсулотнинг бир шаклидан иккинчисига ўтказиш яъни қайта ишлаш қайта ишловчи корхонанинг эксплуатациясига бўлган харажатлар билан кузатилади. Маркетинг харажатларини ҳисоблаётганда қайта ишлаш харажатларини яна икки муҳим жиҳатларини ҳисобга олиш лозим. Биринчидан, маҳсулотнинг моддий (жисмоний, физик) йўқотилиши сингари, фермердан харид қилинган 1 кг маҳсулот, қайта ишланиб истеъмочига сотилган 1 кг маҳсулотга тўғри келмайди. Бу ерда савол тузилади фермердан сотиб олинган 1 кг маҳсулотнинг қайси қисми сўнги маҳсулот сифатида истеъмолчига сотилади иккинчидан қайта ишлаш жараёни натижасида асосий маҳсулот билан бир вақтда қандайдир қўшимча маҳсулот ҳам пайдо бўлиши ва у ҳам реализация қилиниши мумкин. демак қолқуляцияда ушбу қўшимча маҳсулот нархи ҳам ҳисобга олинган бўлиши лозим.

Маҳсул қайта ишланган айрим маҳсулотларда (масалан, истеъмолга тайёр гўшт), ҳам ашё қиймати реализация қийматининг кичик бир қисмини ташкил этади. Айрим ҳолларда 10 % дан ҳам кам. Қолган қисми эса қайта ишлаш қадоклаш ва бошқа маркетинг харажатлари аммо биз фақатгина бирламчи қайта ишлаш қийматини кўриб чиқамиз қиймат қолқуляциясини қилиш учун маҳсулот чиқиш меъёрини қўшимча маҳсулот миқдори ва қийматини ҳамда қайта ишлашга бўлган ўз харажатларини ҳисобга олиш лозим. Мисол кўриб чиқамиз.

Мисол 42. Қайта ишлаш қиймати қолқуляцияси

Фараз қилайлик гуруч тегирмонда маҳсулот чиқиш меъёри 70 % реализация қилинадиган қўшимча маҳсулот ҳажми эса ҳам ошё вазнини 25 5 ташкил этади. 1 кг гуруч ҳам ошёсини қайта ишлалш харажатлари 100 сўм бу умумий йиллик харажатларининг қайта ишланган ҳам ошё вазнига нисбатидир. 1 кг ҳам ошёни харид нархи 200 сўм, қайта ишланган маҳсулот қиймати

1 кг 100 сўм 1 кг ҳам ошёни қайта ишлаш қиймати

1 кг ҳам ошёни харид қиймати 200 сўм қайти ишлаш харажатлари 100 сўм жами 300 сўм қўшимча маҳсулотнинг реализация қилишдан олинган тушум

0,25 кг * 100 сўм = 25 сўм

1 кг ҳам ошё таннархи 400 сўм – 25 сўм = 375 сўм

1 кг гуручнинг таннархи 375 сўм

тегирмончининг харажатлари тўғрисидаги аниқ ахборотни хар доим ҳам олиб бўлмайди. Улар ёқилги нафақат хизмат кўрсатиш ва таъмир қий матларини ўз ичига оладиган ишлаб чиқариш харажатларини балки меҳнат харажатлар тегирмонга ва қўшимча хоналарга қўйилган капитал қиймати ва йўқотилган имкониятлар харажатларини ҳам ўз ичига олади. Айрим мамлакатларини қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарилашини бюджетлари

моделларини ишлаб чиқардилар. Худди шундай моделларини тегирмон эгаларига кредит берувчи банклар ҳам ишаб чиқади. Ушбу моделлар корхона фаолиятини ўзига хусусиятларини эътиборга олган ҳолда турлича бўлишлари мумкин.

Капитал қиймати

Логистик харажатларини асосий ташкил этувчисидир. (компонентидир) турли мамлакатларда у % ставкалари даражасига боғлиқ. Капитал қиймати куйидагиларни ўз ичига олади.

- Маҳсулотни харид қилиш ва уни омборда сақлаш учун лозим бўлган пуллар нархи кўпгина кичик савдогарлар маҳсулотнинг сотиб оладилар, уни қайта сотадилар ва тушумдан ва янада кўпроқ маҳсулот сотиб олиш учун фойдаланадилар ва хоказо демак уларни жорий капиталдаги эҳтиёжи чекланган.

Иккинчи бир томондан, маҳсулотни сотиб олиб уни узоқ вақт давомида омборда сақлайдиган савдогарлар, катта жорий капиталга эга бўлишлар лозим. Айрим мамлакатларда савдогарлар йигим терим бошланмасдан олдин фермерлар маҳсулотларни сотиб оладилар, яъни экилган майдон ёки мевали дарахт (контракция шартномалари) демак, улар ўз фаолиятини узоқ вақт давомида молиялаштириб туришари лозим ва уларни харажатлари янада юқори бўлади.

- Савдогарга таълуқли омбор ёки автотранспортга қўйилган капитал қиймати

- Бошқа бино ва ускуналар қўйилган капитал қиймати, масалан офис хоналари галлани тортиш ва қуритиш ускуналари ва х

- Савдогарни мулки бўлган транспорт хоналар ва ускуналарни омартизацияси

- Маҳсулотнинг кичик партияси учун галла қийматини ҳисоблаш жуда ҳам мурқаб операция саналади. Бунда хизмат кўрсатишга бўлган тижорат ставкаларидан фойдаланиш лозим агарда фермер бу мақсадлар учун ўз ускуналаридан фойдаланса ҳам ушбу тижорат ставкалари транспорт, ускуналар ва х.ларга қўйилган капитал қийматини ҳисобга олган ҳолда ишлаш чиқилган бўлади.

Айрим ҳолларда консалтинг хизмати ишчилари омбор ёки тегирмон қуриш юк машинасини сотиб олиш саволлари бўйича ҳам маслаҳат берадилар. Бунда капитал қиймати ва омортизациясини кооператив фаолиятидан кутилаётган йиллик даромад билан таққослаш лозим.

Капитал қиймати бўлиб эса банкка тўланадиган кредит % ставкаси хизмат қилади. % ставкалари бир хил даражада қолишини фараз қилиб хар йили тўланадиган кредит суммаси қисмини ҳисоблаш лозим.

Амортизация тўғри қизиқли усул ёрдамида ҳисобланиши мумкин ушбу усул бўйича омортизация объектини ҳаётини даври аниқланади, кейин унинг бирламчи қийматидан ликвидацион қиймати ийриб олинган натижа ҳаётини даврига булинади.

Амортизация хисоблашнинг алтернатив ва аниқроқ усули бу амортизация обектининг харйилги баланс кийматидан доимий фоиз ставкаси билан хисобланади. Шундай қилиб, мулкдан фойдаланишнинг биринчи йилдаги киймати, кейингиларга нисбатан тезроқ камаяди. Масалан, нархи 10 млн бўлган юк машинасининг омонизация меъёрининг 10 % ташкил этади. 1 йилда омонизацияни суммаси 1 млн га тенг бўлса, 2 йил 900 мингга тенг бўлади, яъни $10 \text{ млн} - 1 \text{ млн} * 10 \%$

Логистик даромаднинг чегараси

Даромад чегараси-бу логистика занжирини хар бир функционал бўғинига тўғри келадиган, сўнгги ўртача реализация нархини %дир. Ушбу чегара маҳсулот бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишдаги ҳқоплаши ва ушбу жараёнда иштирок этувчи шахсларга даромад тайёрлаши лозим. Даромадлилик чегарасини ҳисоби 10 миослда кетритилган.

Мисол 43. Функционал босқичлар бўйича логистик даромадлилик чегарасини ҳисоблаш.

Ҳисоблар, олдинги мисоллардан келтирилган маълумотларга асосланган яъни фермердан харид қилиш нархи 500 сўм/кг

Ўртача улгуржи реализация нархи 900 сўм/кг

Ўртача чакана нархи 1170 сўм / кг ишлаб чиқарувчи улуши $500/1170=0,427$ ёки 43 %.

Даромадлиликни улгуржи чегараси $(900-500)/1170=0,342$ ёки 34 %

Даромадлиликнинг чакана чегараси $(1170-900)/1170=0,230$ ёки 23 %

Умумий улуш 34%-57 %

жадвал

Дон маҳсулотлари уруғлигини ва озукаларни сақлашда табиий йўқотиш меъёрлари (дастлабки вазнига нисбатан %да)

Дон ёки уруғ номи	Қопда сақлаганда		Сочилган ҳолда сақланганда	
	3 ойдан 6 ойгача	6 ойдан ортиқ	3 ойдан 6 ойгача	6 ойдан ортиқ
Буғдой ва жавдар	0,08	0,14	0,12	0,18
Сули ва арпа	0,10	0,18	0,15	0,25
Гречиха	0,12	0,20	0,16	0,25
Маккажухори дони	0,18	0,22	0,25	0,30
сўта	-	-	-	-
Нўхат ва ловия	0,14	0,18	0,18	0,23
Кунгабокар Рапс ва канош уруғи	0,18	0,23	0,25	0,27
Кунжут уруғи	0,12	0,22	0,14	0,22
Ер ёнгок уруғи	0,18	0,24	0,28	0,32
Буғдой ва	0,20	0,25	0,30	0,40

жавдар, махсар				
Шоли	0,11	0,20	0,15	0,24
Турли ёрмалар	0,09	0,12	-	-
Ун	0,09	0,12	-	-
Турли пичанлар	1,1	1,1	1,6	1,6
Кунжара: 6 кунгача 0,07 15 кунгача 0,10 30 кунгача 0,16				

Ташиш жараёнида маҳсулот йўқотишларини ҳисобга олиш

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ташишда контейнерлардан фойдаланиш ҳозирги кунда ушбу соҳада қўйилган муҳим қадамлардан ва асосий усуллардан бири ҳисобланади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тез ташишда, маҳсулотларининг узоқ муддат давомида ўз сифатини йўқотмасдан сақланишида контейнерлар орқали ташиш алоҳида эътибор талаб этади. Ҳозирда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ташишда кенг фойдаланилаётган контейнерларга қуйидаги контейнер турлари мисол бўла олади: КЛ-450, КП-250, КБ-500, А-517, ЦКТБ, СК-1-1, СК-1-1. Энг кўп ташиладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан картошка ҳисобланади. Таҷрибалар шуни кўрсатмоқдаки, картошкани махсус контейнерларда ташиш натижасида уларнинг йўқотишлари улуши 8 фоизни ташкил этса, уюмли ташишлар натижасида маҳсулотнинг йўқотишлари улуши 13,5 % ни ташкил этади. Кўриниб турибдики контейнерларда маҳсулотларни ташиш маҳсулот сифатини бузилишини олдини олишга имконият яратади.

Мева сабзаётларни ташишда қишлоқ хўжалик маҳсулотини физик ва химик хусусиятларини инобатга олиш ва ундан келиб чиққан ҳолда шартшароитларни мослаштириш лозим. Контейнерлар махсус латоклар билан жиҳозланган бўлиб, у маҳсулотни юклашда анча меҳнатни енгиллаштиришга имконият яратади. Контейнерлар бўшагач уларни бир бири билан тахлаш мумкин. Бу эса ўз навбатида контейнерлардан фойдаланишда қулайликлар яратади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сифатли етказиб беришда уларни ўз вақтида ташишни ташкил этиш муҳим омиллардан ҳисобланди.

Умуман олганда қишлоқ хўжалик маҳсулотларни ташишда махсус контейнерлар ва транспорт турларидан фойдаланиш, юклаш ва тушириш ишларни механизациялаш муҳим аҳамият касб этади.

Юқорида тилга олинган фикрларни инобатга олган ҳолда, маҳсулотни сифатли ташишда қуйидаги асосий омилларни кўрсатиш мумкин.

- етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларни ўз вақтида зарур транспорт воситалари билан таъминлаш ва ташишни ўз вақтида ташкил этиш;

- маҳсулотларни ташишда махсус контейнерлардан фойдаланишни ривожлантириш;
- маҳсулотларни тушириш ва юклаш ишларини амалга оширишда захарланишларни минимал миқдорга келтириш.

Транспорт харажатлари. Транспорт харажатлари фермерлар ўз маҳсулотларини бозорга, сотувчилар эса уни логистик занжир бўйича истеъмолчига ташишда пайдо бўлади. Транспорт харажатлари, ер усти ёки айрим ҳолларда сув транспортида маҳсулот бирлигини ташишда бўлган тўловларни ўз ичига олганда, улар тўғридан тўғри деб айтилади. Агарда фермер ёки сотувчи маҳсулотини ўз транспортида ташиса, бундай харажатлар эгри дейилади. Айрим ҳолда улар молиявий ифодаланмасдан, йўқотилган имкониятлар харажатлари сифатида ифодаланадилар.

Сотувчи ўз шахсий транспорт воситачисига эга бўлганда, транспорт харажатларини ҳисоблаш мураккаблашади. Унда қуйдагиларни ҳисобга олиш лозим:

- хайдовчи ва унинг ёрдамчисининг иш ҳақи;
- ёқилги, таъмирлаш, хизмат кўрсатиш ва бош қиймати;
- лицензия, йўл солиғи, суғурта қиймати ва бошқа мажбурий тўловлар;
- бозорга кириш тўлови;
- транспорт воситаси қиймати;

Юк машинасидан фойдаланишнинг йиллик харажатларини ҳисобласак, банк ссудаси бўйича тўланаётган фоиз суммасигина эмас, балки машинанинг йиллик амортизациясини ҳам ҳисоблаш лозим.

Йиллик транспорт харажатлари аниқлангандан сўнг, тонна киломерт қийматини топиш учун, йил давомидаги, машина мўлжалланган, иш ҳажмини аниқлаш лозим. У қуйдагиларга боғлиқ:

- маҳсулотнинг бозордаги даврига;
- юк машинасидан фойдаланилмаганда, ундан фойдаланиш мумкин бўлган субъектларга;
- бузулиш сабали машинанинг туриб қолиши муддатига;
- машинада амалга ошириладиган ташишлар сони ва узунлигига (масофасига).

Равшанки, транспортда маҳсулот ташишни қимматлаштирувчи харажатларнинг хилма хил турлари мавжуд. Кўпгина ҳолларда транспорт харажатлари асосий логистик харажатлар бўлиб, уларни тўғри ҳисоблашишига кўп нарса боғлиқ.

Мисол 44. Транспорт харажатлари колькуляцияси.

Фараз қилайлик, юк машинасидаги бўш жой 40м^3 га тенг, уни ижарага олиш харажати 500 долларни ташкил этади. $0,2\text{м}^3$ сигимдаги контейнерга 8 кг помидор, $0,4\text{ м}^3$ сигимдаги контейнерга эса 10 кг яшил гаримдори жойлаштириш мумкин.

Унда 1кг контейнер помидор ҳамда гаримдорининг ташиш харажатлари куйдагича хисобланади:

$$500s / (40m^3/0,2m^3) \text{ қ } 2,50s \text{ 1 контейнер помидор учун}$$

$$250 s / 8 \text{ кг қ } 0,31 s \text{ 1 кг помидор учун}$$

$$800 / (40/0,4) \text{ қ } 5,00 s \text{ 1 контейнер гаримдори учун}$$

$$5,00 s / 10 = 0,5 s \text{ 1 кг гаридори учун.}$$

Маҳсулотларни сақлаш муаммоси жуда мухимдир, чунки баъзи маҳсулотларни сақлашдаги харажатлар маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги қийматидан ҳам ортиб кетади. Харажатларни камайтириш уруғлик, озуқа-ем ва бошқа маҳсулотларнинг таннархини пасайтиришга ҳамда уни сотиб фойда олишга олиб келади. Хўжаликлар таркибидаги техника базасини корхоналарнинг ривожланиш йўналишига, у жойлашган ернинг об-ҳаво шароитига қараб қуриш, жиҳозлари ва техник ҳамда иқтисодий томондан унумли фойдаланиш зарур.

Маълумки, қишлоқ хўжалигида етиштириладиган ҳар бир хом- ашёнинг сифати қатор омилларга боғлиқ. Дон ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг озиқ-овқат ва технологик қиймати тўғридан-тўғри нав, агротехник тадбир, об-ҳаво, етиштириш шароити, ҳосилни йиғиб олиш усули ва муддати, ҳосил йиғиб олингандан кейинги тайёрлашда, ташиш ва сақлашга узвий боғлиқдир. Маҳсулотларни унумли сақлаш нафақат мавжуд техник базаси, омбор, турли машина ва ускуналардан фойдаланишга, сақланажак маҳсулотларнинг чидамлилигига ҳам чамбарчас боғлиқдир.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларни нобуд қилмасдан ташишни ташкил этиш

Транспорт воситаларининг унумдорлиги асосий хисобланади. Транспорт воситалари иш унумдорлиги ва унга техник-эксплуатацион кўрсаткичларнинг таъсирини ўрганиш ва таҳлил қилишда куйидаги формулардан фойдаланиш лозим бўлади.

Маълум давридаги ташилаётган маҳсулот миқдори ташилган маҳсулотнинг умумий миқдори тонна билан ифодаланади.

Транспорт воситасининг кунлик иш унумдорлиги, бу бир катновда ташилган юк ҳажми (T) ва бажарилган транспорт иши (юк обороти) (TKM). Улар куйидаги формула бўйича аниқланади:

$$Q_k = \frac{T_{иш} \times q_n \times \gamma_{ст} \times \beta \times V_T}{l_{юк} + \beta \times V_T \times t_{о-т}}, T \quad (9.1)$$

$$P_k = \frac{T_{иш} \times q_n \times \gamma_{ст} \times \beta \times V_T \times l_{юк}}{l_{юк} + \beta \times V_T \times t_{о-т}}, TKM \quad (9.2)$$

Бунда,

q_n - номинал юк кўтарувчанлиги;

$T_{иш}$ - наряд вақти;

v_m - ўртача техник тезлик;

β - босиб ўтилган йўлдан фойдаланиш коэффициентини;

$\gamma_{ст}$ - юк кўтарувчанликдан статик фойдаланиш коэффициентини;

t_{o-m} - юк ортиш-туширишда бўш туриш вақти.

Ташиш ҳажми ташилган воситалар миқдорини ифодаламайди негаки у маҳсулотни ташиш масофасига боғлиқ бўлади. Шунинг учун транспорт иши фақат оғирлик миқдори тонна билан ўлчанмасдан балки тонна км билан ўлчанади

Истеъмолчи ва етказиб берувчилар маълум бир хизмат кўрсатиш майдони хақида аниқ тасавурга эга бўлмасдан автомобил транспорт ишини рационал ташкил эта олмайдилар.

Истеъмолчи ва етказиб берувчилар тўғрисида аниқ маълумот олгандан кейин транспорт алоқалари ва қишлоқ хўжалиги юклари ҳажми хақида дастлабки ҳисобларни олиб борадилар

Юкларни ташишда оғирлиги, транспортабеллиги, габаритлари, ортиш-тушириш учун вақт сарфлари билан бирга транспорт иши таркибини ҳам билиш керак.

Автомобилларни маълум бир мақсадли кўллаш усулларини аниқлаш учун куйидаги параметрларни аниқлаш лозим.

Ташиш давридаги меъёрий йўқотишларнинг пулдаги ифодаси

$$S_{\pi} = 0,01 \cdot \bar{q} \cdot \Pi \cdot Q, \text{ сум /т} \quad (9.3)$$

\bar{q} - 1т юкнинг ўртача баҳоси;

Π – транспортда ташишда маҳсулотни меъёрий йўқотиш фоизи (9.2-жадвал);

Q – юк ҳажми, т.

жадвал

Автомобил транспортида ташишда йўқотиш меъёри

Ташиш масофаси, км	Йўқотиш меъёри, %						
	Бортовой автобоил транспортида ташиш				Рефрижираторларда ташиш		
	узум	олма	помидор	картошка	узум	олма	помидор
10	0,1	0,1	0,1	0,3	-	-	-
11-25	0,2	0,1	0,2	0,4	-	-	-
26-50	0,3	0,3	0,3	0,5	-	-	-
51-75	0,4	0,3	0,4	0,6	-	-	-
76-100	0,5	0,3	0,5	0,7	-	-	-
101-125	0,6	0,5	0,6	0,8	-	-	-
126-150	0,7	0,7	0,7	0,9	-	-	-
151-175	0,8	0,8	0,8	1,0	0,8	0,6	0,6
176-200	0,9	0,9	0,9	1,1	1,0	0,6	0,7
201-225	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,7	0,7
226-250	1,1	1,1	1,1	1,3	1,1	0,7	0,7
251-275	1,2	1,2	1,2	1,4	1,1	0,7	0,7
276-300	1,3	1,3	1,3	1,4	1,2	0,7	0,8
301-350	-	1,5	1,4	1,6	1,2	0,8	0,8
351-400	-	1,7	1,5	1,8	1,3	0,8	0,8
401-450	-	1,8	1,6	2,1	1,3	0,9	0,9

451-500	-	1,9	1,7	2,1	1,4	0,9	1,0
501-550	-	1,9	1,8	2,4	1,5	1,0	1,0
551-600	-	2,1	1,9	2,4	1,6	1,1	1,1
601-700	-	2,3	2,1	2,7	1,7	1,3	1,2
701-800	-	2,3	2,3	2,7	1,8	1,3	1,3

Картошка, карам, тарвуз, ковун, ош ковок, бодринг, сабзи кадоклаш учун зудлик билан ташишда тарасиз автомобилларда ташилади. Ортиш тушириш ишларида туриб колиш холатларининг бўлиши сабзавотларнинг механик йўкотилиши, табиий йўкотиш бир мунча кўпаяди.

Ташиш давридаги меъёрий йўкотишлар мавжуд ва уларни ҳисобга олиниши hozirги кунда жуда муҳимдир. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини йўкотишларини ҳисобга олиш бўйича меъёрдан фойдаланиб ҳисоб китоблар килинади бу эса ташиш жараёнида аниқ йўкотишларни ҳисобга олиниши ва бузилиш холатларини камайтиришда имконият беради.

V. МАСАЛАЛАР БАНКИ

1-масала. 1 ой ичида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи корхонага нок ва олма керак бўлади. Берилган давр ичида ҳар бир маҳсулот бўйича қуйидагиларни аниқланг:

а) харид қилинаётган маҳсулотларнинг оптимал вазнини

б) буюртмаларнинг оптимал сонини

в) захираларни сақлашга бўлган оптимал ўзгарувчан харажатларни

г) ўзгарувчан харажатлар бўйича оптимал вариант ва бутун партия ойнанинг 1-чи кунда сотиб олинган вариант ўртасидаги фарқни.

Берилган:

-1 ой ичидаги эҳтиёж (т). Нок-9, Олма-82;

-маҳсулот партиясига буюртма нархи (сўм) Нок-190, Олма-110;

- 1 ой ичида бир бирлик товарни сақлаш харажатлари (сўм) Нок-130, Олма-80.

Ечим:

а) Харид қилинаётган маҳсулотларнинг оптимал вазнини қуйидаги формула ёрдамида топамиз.

$$B_o = \frac{\sqrt{2 \cdot C_3 \cdot \mathcal{E}}}{X} \quad (8.7)$$

бу ерда: C_3 - товар партиясига буюртма қиймати (сўм).

\mathcal{E} – ой давомида эҳтиёж (т)

X – бир бирлик товарни бир ой давомида сақлаш харажатлари.

(1) формулага берилганларни қўйиб қуйидагига эга бўламиз

(Нок):

$$B_1 = \frac{\sqrt{2 \cdot 19 \cdot 9}}{13} = 5 \text{ тонна}$$

(Олма):

$$B_2 = \frac{\sqrt{2 \cdot 11 \cdot 82}}{8} = 15 \text{ тонна}$$

б) Бир ой давомида буюртмаларнинг оптимал сонини қуйидаги формуладан топишимиз мумкин:

$$C = \frac{\sqrt{\mathcal{E} \cdot X}}{2 \cdot K_3} \quad (8.8)$$

(Нок):

$$C_1 = \frac{\sqrt{9 \cdot 13}}{2 \cdot 19} = 2 \text{ буюртма}$$

(Олма):

$$C_2 = \frac{\sqrt{82 \cdot 8}}{2 \cdot 11} = 5 \text{ буюртма}$$

в) Бир ой давомида зазираларни сақлашга бўлган оптимал ўзгарувчан харажатларни қуйидаги формуладан топамиз:

$$X_0 = \sqrt{2 \cdot \mathcal{E} \cdot X \cdot K_3} \quad (8.9)$$

(Нок): $X_{01} = \sqrt{2 \cdot 9 \cdot 13 \cdot 19} = 66,68$ сўм

(Олма): $X_{02} = \sqrt{2 \cdot 82 \cdot 8 \cdot 11} = 120,13$ сўм

г) Ўзгарувчан харажатлар бўйича оптимал вариант ва харид ойнинг 1-чи кунида бўлган вариант орасидаги фарқ қуйидаги ҳисобланади:

$$\Phi = \frac{X \cdot \varepsilon}{2 + K_3 - X_0} \quad (8.10)$$

(Нок): $\Phi_1 = \frac{13 \cdot 9}{2 + 19 - 66,68} = 10,82$ сўм

(Олма): $\Phi_2 = \frac{8 \cdot 82}{2 + 11 - 120,13} = 218,87$ сўм

Мустиқил ечиш учун масалалар

2-масала. Фермер хўжалигининг савдо шахобчасига, савдони ташкил этиш мақсадида 3 хил маҳсулот (пиёз, сабзи, картошка) лозим 1-ой ичида ҳар бир маҳсулот бўйича қуйидагиларни аниқланг:

а) харид қилинаётган маҳсулотларнинг оптимал вазнини

б) буюртмаларнинг оптимал сонини

в) захираларни сақлашга бўлган оптимал ўзгарувчан харажатларни

г) ўзгарувчан харажатлар бўйича оптимал вариант ва бутун партия ойнинг 1-чи кунида харид қилинган вариант ўртасидаги фарқни.

Берилган:

- 1-ой ичидаги эҳтиёж: пиёз-273, сабзи -191, картошка-68 (т).

- маҳсулот партияси буюртмасининг нархи: пиёз-14,3, сабзи, 17,2, картошка -8

- 1-ой ичида бир бирлик маҳсулотни сақлашга бўлган харажатлар: пиёз-0,9, сабзи -1,7, картошка -1,9.

3-Масала.

Сизнинг Консалтинг-фирмангизга Француз компанияси қуйидаги савол билан мурожат этди:

Компания қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қаердан сотиб олса фойдалироқ бўлади: Ўрта Осиёданми ёки Европаданми?

Берилган:

- етказилаётган юкнинг умумий қиймати 3000 АҚШ \$ доллари/м³

- транспорт тарифи 105 АҚШ доллар/м³

- импорт божи 12%

- захираларга: йўлга – 1,9%, суғурта – 0,8 %.

- маҳсулот нархи: Европада 108 доллар

Ўрта Осиёда 89 доллар.

Француз компаниясига жавоб қайтаринг.

4- Масала. Қуйидаги маълумотлар мавжуд бўлсин: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – Но-12,75 пул.бирлиги; йиллик истеъмол S - 1000 бирлик; маҳсулотни сақлашга кетган йиллик харажат i- 0,1 пул.бирлиги; етказилувчи

партия миқдори: йиллик ишлаб чиқариш q – 100, 200, 400, 500, 600, 800, 1000 бирлик; йиллик ишлаб чиқариш p -12000 бирлик; танқисликдан келиб чиққан чегирмалар h - 0,2 пул. бирлиги.

Топширик: а) Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш.

б) Захирани охириги интервалгача тўлдириш учун буюртма бериладиган маҳсулот оптимал ҳажмини аниқлаш.

Танқислик шароитидаги маҳсулотнинг оптимал ҳажмини ҳисоблаш қуйидагича амалга оширилади.

Сотиб олинувчи маҳсулот ҳажми қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$q = \sqrt{\frac{2C_o \times S}{i}}; \quad (8.11)$$

$$q = \sqrt{\frac{2 \times 12,75 \times 1000}{0,1}} = 500 \text{ бирлик}$$

Сотиб олинувчи маҳсулотнинг оптимал ҳажмини аниқлаш учун қуйидаги жадвални тузамиз. (8.11 жадвал)

жадвал

Маҳсулот партияси	100	200	400	500	600	800	1000	Формула
Буюртма бажарилишидаги чегирма., пул бирлиги	127,5	63,75	31,87	25,5	21,5	15,9	12,75	$I_v = S / q \times C_o$
Сақлаш чегирма, пул бирлиги	5,0	10,0	20,0	25,0	30,0	40,0	50,0	$I_{xp} = q / 2 \times i$
Йиллик йиғинди чегирма, пул бирлиги	132,5	73,75	51,87	45,5	51,2	55,9	62,75	$\Sigma I = I_v + I_{xp}$

Захирани тўлдиришдаги охириги интервал q_m да буюртма берилётган партиянинг оптимал ҳажмини аниқлаймиз.

$$q_m = \sqrt{\frac{2c_o \times S}{i(l - S/P)}}; \quad (8.12)$$

$$q_m = \sqrt{\frac{2 \times 12,75 \times 1000}{0,1(1 - 1000/12000)}} = 526 \text{ бирлик}$$

1. Танқислик шароитидаги партиянинг оптимал ҳажмини аниқлаймиз:

$$q_s = q_o \times \sqrt{\frac{i+h}{h}} \quad (8.13)$$

$$q_s \leq 500 \times \sqrt{\frac{0,1+0,2}{0,2}} = 613 \text{ бирлик}$$

Танқислик шароити максимал ижобий захира борлиги:

$$S_{\max} = q_o \sqrt{\frac{h}{i+h}} \quad (8.14)$$

$$q_s = 500 \sqrt{\frac{0,2}{0,1+0,2}} = 408 \text{ бирлик}$$

Циклнинг умумий вақти:

$$T_y = \frac{q_s}{S} : \quad (8.15)$$

$$T_y = \frac{613}{1000} = 0,61$$

Келтирган ҳисоблашлар шуни кўрсатадики, танқислик шароитида буюртманинг охириги интервал нукталари орасидаги вақт (0,61 ўрнига 0,50 = 500/1000) ва партиянинг оптимал ҳажми (500 ўрнига 613 бирликка) ошади.

5-масала. Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлашни амалга оширамиз. Қуйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – Но-25 пул.бирлиги; йиллик истеъмол S - 1000000 бирлик. Нарх ва чегирма структураси қуйидаги жадвалда келтирилган.

жадвал

Етказиш партия ҳажми, бирлиги	Нарх, пул бирлиги	Захиралар харажати, пул бир
0-9999	2,50	0,60
10000-19999	2,00	0,40
20000 и более	1,50	0,30

Ечими: **2,50 пул.бирлиги нархида.**

Сотиб олинувчи маҳсулот ҳажми қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$q = \sqrt{\frac{2 \times 25 \times 10^6}{0,6}} = 9128 \text{ бирлик}$$

2,0 пул.бир нархида.

Сотиб олинувчи маҳсулот ҳажми қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$q = \sqrt{\frac{2 \times 25 \times 10^6}{0,40}} = 11180 \text{ бирлик}$$

1,50 пул.бир нархида.

Сотиб олинувчи маҳсулот ҳажми қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$q = \sqrt{\frac{2 \times 25 \times 10^6}{0,30}} = 12909 \text{ бирлик}$$

Ҳисоб-китоблар йиллик харажатларни умумий қиймати асосида олиб борилади. Маҳсулотга харид қилиш нархида турли омилларнинг таъсир қилишини кўриб чиқамиз.

Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$C = \frac{C_o \times S}{q} \times SC_i + \frac{iq}{2} \quad (8.4.10)$$

2,50 пул.бирлиги нархида

$$C_{2,5} = \frac{25 \times 10^6}{9128} + 2,5 \times 10^6 + \frac{0,6}{2} \times 9128 = 2505077,2$$

2,0 пул.бирлиги нархида

$$C_{2,0} = \frac{25 \times 10^6}{2 \times 10^4} + 2,0 \times 10^6 + \frac{0,4}{2} \times 10^4 = 2005250$$

1,50 пул.бирлиги нархида

$$C_{1,5} = \frac{25 \times 10^6}{2 \times 10^4} + 1,5 \times 10^6 + \frac{0,3}{2} \times 2 \times 10^4 = 1504250$$

Келтирилган ҳисоб-китоб асосида ҳулоса қилиш мумкинки, 2000 дона ва ундан кўпроқ маҳсулот харид қилиш мақсадга мувофиқдир.

6-масала. Қуйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – No-14,2 пул.бирлиги; йиллик истеъмол S - 2040 бирлик маҳсулотни сақлашга кетган йиллик харажат i - 2 пул.бирлиги етказилувчи партия миқдори: йиллик ишлаб чиқариш q – 100, 200, 300, 500, 600, 700, 900 бирлик; йиллик ишлаб чиқариш p -12000бир.; чегирмалар танқисликдан келиб чиққан h - 3 пул.бирлиги.

Топширик: а) Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш.

б) Захирани охириги инетрвалгача тўлдириш учун буюртма бериладиган маҳсулот оптимал ҳажмини аниқлаш.

7-масала. Қуйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – No-20,0 пул.бирлиги; йиллик истеъмол S - 10000 бирлиги: маҳсулотни сақлашга кетган йиллик харажат i - 0,96 пул.бирлиги: етказилувчи партия миқдори: йиллик ишлаб чиқариш q – 100, 200, 400, 500, 600, 800, 900 бирлик.; йиллик ишлаб чиқариш p -12000бирлик.; чегирмалар танқисликдан келиб чиққан h - 4 пул.бирлиги.

Топширик: а) Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш.

б) Захирани охириги инетрвалгача тўлдириш учун буюртма бериладиган маҳсулот оптимал ҳажмини аниқлаш.

8-масала. Қуйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – No-22,75 пул.бирлиги; йиллик истеъмол S - 10000 бирлик: маҳсулотни сақлашга кетган йиллик харажат i - 0,2 пул.бирлик: етказилувчи партия миқдори: йиллик ишлаб чиқариш q – 100, 200, 300, 500, 600, 700, 1000 бирлик.; йиллик ишлаб чиқариш p -12000бирлик.; чегирмалар танқисликдан келиб чиққан h - 0,3 пул.бирлиги.

Топширик: а) Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш.

б) Захирани охириги инетрвалгача тўлдириш учун буюртма бериладиган маҳсулот оптимал ҳажмини аниқлаш.

9-масала. Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш лозим. Қуйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат –

№-20 пул.бирлиги; йиллик истеъмол S - 10000 бирлик: Нарх ва чегирма структураси куйидаги жадвалда келтирилган.

жадвал

Етказиш партия ҳажми, бирлик	Нарх, пул бирлиги	Захиралар харажати, пул бирлиги
0-9999	3,50	0,80
10000-19999	3,00	0,60
20000 и более	2,50	0,50

10-масала. Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш. Куйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – №-15 пул.бир; йиллик истеъмол S - 100000 бир.: Нарх ва чегирма структураси куйидаги жадвалда келтирилган келади.

жадвал.

Етказиш партия ҳажми, бирлиги	Нарх, пул.бирлиги	Захиралар харажати, пул бирлиги
0-9999	4,50	1,00
10000-19999	4,00	0,80
20000 и более	3,50	0,70

11-масала. Сотиб олинувчи маҳсулотни оптимал ҳажмини аниқлаш. Куйидаги маълумотлар мавжуд: бирлик маҳсулот етказишга кетган харажат – №-35 пул.бир; йиллик истеъмол S - 1000000 бир.: Нарх ва чегирма структураси куйидаги жадвалда келтирилган.

жадвал

Етказиш партия ҳажми, бирлик	Нарх, пул.бирлиги	Захиралар харажати, пул бирлиги
0-9999	5,50	1,20
10000-19999	5,00	1,00
20000 и более	4,50	0,90

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни:

Мустақил иш – мавжуд матн ёки бир қанча матнларни изоҳловчи шаклларида бири саналади. Шу боисдан, конспектдан фарқли ўлароқ, мустақил иш янги, муаллиф матн саналади. Ушбу ҳолатда янгилик, янгича тақдим этиш, материалларни тартиблаштириш, ҳар хил нуқтаи назарларни ўзаро солиштиришда алоҳида муаллифлик ёндашуви тушунилади.

Мустақил иш - ҳар хил нуқтаи назарларни ўзаро солиштириш ва таҳлил қилиш кўникмасига эга бўлишни талаб этадиган бир ёки бир қанча манбаларни ўзида мужассам этадиган ғояларни қисқача ёзма кўринишидаги тақдимотидир.

Мустақил ишнинг турлари ва тизими:

1. Ифодаланиш тўлиқлигича кўра:

- а) информатив (рефератлар – конспектлар);
- б) индикатив (рефератлар –резюме (қисқача мазмун)

2.Мустақил иш таркиби:

А) библиографик қайд этилиши:

- Ф.И.Ш.нинг номи;
- чоп этилган манзили;
- нашриёт, йил;
- саҳифалар сони.

Б) Мустақил иш матни:

- мавзу, муаммо, мустақил иш қилинадиган иш предмети, мақсади ва мазмуни;

- тадқиқот усуллари;
- аниқ натижалари;
- муаллиф хулосаси;
- иш натижаларини қўланиш соҳаси.

Ўқув фани бўйича мустақил иш тайёрлаш қуйидаги вазифаларни ҳал этишни назарда тутди:

- Ўқув предмети долзарб назарий масалалари бўйича билимларини чуқурлаштириш, талаба томонидан мавзуга ушбу олинган назарий билимларни ижодий кўникмасини ҳосил қилиш;

- Танланган касбий соҳада хориж тажрибаларини, мавжуд шароитларда уларни амалий жиҳатдан қўллаш имкониятлари ва муаммоларини ўзлаштириш;

- Танланган мавзу бўйича ҳар хил адабий манбаларни (монография, даврий нашрлардаги илмий мақолалар ва шу кабилар) ўрганиш қобилиятини такомиллаштириш ва улар натижалари асосида танқидий ёндашган тарзда мустақил, ҳамда билимдон ҳолда материални ифода этиш, ишончли хулоса ва таклифлар қилиш;

- Ёзма кўринишдаги ишларни тўғри расмийлаштириш кўникмаларни ривожлантиришдир.

Мустақил таълим мавзулари

“ТИФда божхона таъминоти” фанидан мустақил таълим сифатида ўрганиладиган қуйидаги мавзулар тавсия этилади:

1. Давлатнинг божхона сиёсати ва уни шаклланишига таъсир этувчи омиллар.
2. Божхона сиёсатини давлат ташқи савдо сиёсати тизимидаги ўрни.
3. Ўзбекистон Республикаси бож-тарифи сиёсатини шаклланиши.
4. Давлатни бож-тариф сиёсатида маҳаллий истеъмолчилар манфаатларини эътиборга олиш.
5. Маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни чет эл рақобатчилардан химоя қилиш бож-тариф сиёсатини асосий мақсадидир.
6. Давлат бож-тариф сиёсатини асосий мақсадлари.
7. Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш давлат бож-тариф сиёсатини асосидир.
8. Давлат бож-тариф сиёсати муҳити ва уни асосий ташкил этувчилари.
9. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва давлатни бож-тариф сиёсати.
10. Божхона органларини давлат бож-тариф сиёсатини амалга оширишдаги вазифалар.
11. Бож тарифи – бож-тариф сиёсатини амалга ошириш воситасидир.
12. Давлатлараро иқтисодий интеграция даражасини давлат бож-тариф сиёсатига таъсири.
13. Бож-тариф сиёсатини амалга оширишда ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш усулларини ахамияти.
14. Ўзбекистон Республикаси бож-тарифи сиёсатида импорт божларини иқтисодий ахамияти.
15. Давлат бож-тариф сиёсати ва мамлакат ташқи савдо фаолияти.
16. Давлат бож-тариф сиёсатини амалга оширишда божхона назоратини ахамияти.
17. Ўзбекистон Республикасини жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига интеграллашувида давлат бож-тариф сиёсатини ўрни.
18. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётига чет эл сармояларини жалб этишни жадаллаштиришда бож-тариф сиёсатини ўрни.

19. Давлат бож-тариф сиёсатини самарадорлигини оширишда маркетинг изланишларини ахамияти.
20. Жаҳон савдо ташкилоти тамойиллари асосида давлат бож-тариф сиёсатини такомиллаштириш.
21. Мамлакат экспорт ва импорт жараёнларини жадаллаштириш ва давлатни бож-тариф сиёсати.
22. Давлатлараро савдони енгиллаштиришда божхона режимлари сиёсати.
23. Божхона тўловлари давлатни бож-тариф сиёсати тизимида.
24. Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда минтақавий ва иқтисодий интеграция.
25. Божхона сиёсатини ва божхона хизматини ривожланишини ифодаловчи омиллар.
26. Божхона сиёсатини глобаллаштириш омиллари.
27. Божхона сиёсатини шаклланиш босқичлари.
28. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо сиёсатини шаклланиши ва бож-тариф сиёсати.
29. Ўзбекистон Республикаси божхона органлари давлат бож-тариф сиёсатини асосий ижрочисидир.
30. Давлатни бож-тариф сиёсатини шаклланишида халқаро келишувларни ахамияти.

VII. ГЛОССАРИЙ

Бож тарифи – товарлар гурухлари буйича бир тизимга солинган божлар руйхати.

2. Валюта назорати (exchange control) – миллий валютани олиб чиқишни чеклашга йуналтирилган ва тулов балансининг емонлашувига қарши кулланиладиган ҳукумат сиёсати. Одатда маҳаллий валютанинг курси ошганда кулланилади.

3. Давлатнинг ташқи қарзи – давлатнинг хорижий фуқаролар, корхоналар ва бошқа мамлакатлардан қарзи.

4. Диверсификация – бевосита бир-бири билан боғланмаган қўлаб ишлаб чиқаришларнинг бир вақтдаги ривожланиши; фирма ишлаб чиқаришининг диверсификацияси – фирма таркибида бир-бири билан бевосита боғланмаган бир нечта ишлаб чиқаришларнинг ривожланиши еки унга қиритилиши.

5. Демпинг (dumping) – товарнинг ташқи бозорда таннари еки ички баҳосидан паст нархларда сотилиши. Демпингнинг доимий, спорадик ва шафқатсиз турлари мавжуд.

6. Божхона божи – чегара орқали ўтказиладиган товарларга доир солиқ. Олиб қириш ва олиб чиқиш ўчун божхона божлари мавжуд.

7. Европа валюта тизими – Европадаги бир қатор мамлакатларнинг валюта тизими, унинг воситасида ўз валюталари курсини бир-бирига нисбатан ўшлаб турадилар.

8. Жаҳон бозори (World market) – ишлаб чиқариш омилларининг халқаро меҳнат тақсимоти базасида мавжуд бўлган, мамлакатлар ўртасидаги барқарор товар-пул муносабатлари соҳаси.

9. Демпингга қарши бож (antidumping duty) – товар демпингидан қўрилган талафотларни қўлаш мақсадида импорт қилувчи мамлакатда жорий этиладиган вақтинча йигим, у ички ва дунё бозорларидаги нархлар ўртасидаги фарқ ҳажмида бўлади.

10. Автаркия (autarky) – мамлакатнинг жаҳон бозоридаги ихтиёрий еки мажбурий тарзда маҳдудланиш сиёсати, давлатнинг ҳужалиқ жихатидан алоҳида яшаши. Олиб қириладиган товарларга юқори чеклаш божларининг белгиланиши, бошқа мамлакатлар билан иқтисодий ва савдо алоқаларини ривожлантиришга тўсқинлик қилувчи шарт-шароитларни яратиш автаркиянинг асосий воситалари ҳисобланади.

11. Ёш тармоқларнинг ҳимояси (infant industry argument) – протекционизм сиёсати тарафдорларининг далил-исботларидан бири, унга мувофиқ янги тармоқлар жаҳон бозорида чинакам рақобатбардошликка эришгунга қадар тариф ердамида ҳимоя қилинишга муҳтож бўладилар.

12. Ишлаб чиқариш имкониятлари чегараси (production possibility frontier) – барча ишлаб чиқариш ресурсларидан тулик фойдаланиш ва энг яхши технологияларни қўлаш чоғида турли мамлакатларнинг ишлаб чиқариш ҳолатини ақс эттирадиган эгри қизик.

13. Ёпиқ иқтисодиёт (closed economy) – хорижий мамлакатлар билан алоқаси бўлмаган иқтисодиёт.

14. Бозорнинг давлат томонидан тартибга солиниши – давлатнинг бозор механизмлари фаолиятига аралашуви, иктисодиётга маъмурий (конун ҳужжатлари ва ҳокимият ижроия органларининг уларга асосланган ҳаракатлари), иктисодий (валюта-молия, пул-кредит, бюджет-солик ва хоказо) усул ва воситалар орқали таъсир курсатиш.

15. Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) – унга қирувчи давлатлар (1996 йилда – мамлакат) уртасида қуп томонлама битим, қатнашчиси бўлган давлатлар уртасидаги савдо муносабатлари норма ва қоидаларини белгилайди.

17. ЮНКТАД – БМТнинг савдо ва ривожланиш бўйича анжумани – БМТ Бош ассамблеяси органи, унинг иши халқаро савдони ривожлантиришга ердан беришга, халқаро иктисодий алоқаларни тартибга солиш қонун-қоидаларини ишлаб чиқишга йуналтирилган.

18. Жорий операциялар ҳисобварағи – мамлакат тулов балансининг бўлими, унда товарлар ва хизматлар экспорти ва импортининг ҳажмлари, инвестициялардан олинган даромадлар ва трансферт туловлари ҳажми қайд этилади.

19. Импорт (import) – товарлар ва хизматларни чет элда сотиб олиш.

20. Ишлаб чиқариш омиллари (factor of production) – товарлар еки хизматларни ишлаб чиқариш учун зарур ресурслар еки ҳаражатлар.

21. Валютанинг конвертацияланувчанлиги (convertibility of currency) – маъмур мамлакат валютасининг бошқа мамлакатлар валютасига эркин айирбошланиш ва барча операцияларда чеклашларсиз чиқиш қобилияти. Тулик ва чекланган конвертацияланувчанлик мавжуд.

22. Истеъмолчи оладиган ортиқча фойда (consumer surplus) – истеъмолчи оладиган ва у товарларни талаб нархи бўйича эмас, балки мувозанатли нарх бўйича харид қилгани туфайли юзага келадиган фойда.

23. Ишчи қучининг миграцияси (labor force migration) – иктисодий, сиёсий, диний ва бошқа хил сабаблар туфайли меҳнатга лаяқатли аҳолининг бир мамлакатдан бошқасига ўтиши.

24. Ресурсларни тақсимлаш самарадорлиги – ресурсларни шундай тақсимлаш усулики, бунда ресурсларнинг маъмур ҳажмида ва ресурс тежовчи техника ҳамда технологияларни қуллаш билан иложи бориша мумкин бўлган маҳсулот ҳажмини ишлаб чиқариш таъминланади.

25. Европа Иттифоқи – алоҳида турдаги халқаро институт, Европадаги 15 давлатнинг халқаро иктисодий ташкилоти ва сиёсий федерацияси ҳусусиятларини ўзида мужассамлаштирган. Иктисодий жиҳатдан олганда уларни иктисодий ривожлантиришга, иктисодий сиёсатни мувофиқлаштиришга, ягона валютали ва сармоялар, товарлар ва ишчи қучи тулик эркин ҳаракатланадиган аъзо мамлакатларнинг ягона бозорига аста-секин ўтишига ердан беришга даъват этилган.

26. Жисмоний шахс – ҳуқуққа лаяқатли шахс сифатидаги киши, ҳужалик фаолияти субъекти сифатида муваққил фаолият юритади.

27. Иктисодий ҳамкорлик ва тараққий ташкилоти (ИХТТ) – мамлакатларни унга мувофиқлаштиришни амалга оширадиган халқаро

ташкилот, улар уртасидаги иктисодий муносабатларнинг ривожланишига кумак беради.

28. «Ноу-хау» – техник тажриба, ишлаб чиқариш сирлари, ахборот ва хоказоларни тақдим этиш. «Ноу-хау» предмети, гарчи патент химояси билан таъминланмаган булсада, ишлаб чиқаришда фойдаланилган тақдирда маълум афзалликлар яратади.

29. Квота – импорт(экспорт)нинг муайян муддатга белгиланадиган миқдорий чекланиши.

30. Аккредитив – ҳужжат, бир молия-кредит муассасасининг бошқа шундай муассасага товар еки хизмат учун ҳақ тулашни ехуд тақдим этувчига муайян суммани тулашни топшириши. Пул ва товар аккредитивлари мавжуд.

31. Инвестициялар (investment) – миллий даромаднинг мамлакатда инвестиция товарларини ишлаб чиқаришга йуналтириладиган қисми.

32. Акциз – товар еки хизмат нархига киритиладиган билвосита солиқ тури.

33. Аукцион (қимошди) – очик савдо, бунда сотилаётган мол-мулкка эгалик ҳуқуқи савдо пайтида энг юқори нархни тақлиф этган харидорга утади.

34. Шартнома – тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, битимни амалга ошириш шартлари, муддати ва хоказоларни белгилайдиган асосий ҳужалик, тижорат ҳужжати. Олди-сотди, кредит, сугурта, пудрат, маркетинг ишларини утказишга оид ва хоказо шартномалар айниқса кенг тарқалган.

35. Комбинацияланган (аралаш) тариф – адвалор ва хос тарифларни бирлаштириш йули билан белгиланадиган бож.

36. Билвосита солиқлар – муайян товар ва хизматларга доир солиқлар, товар нархига устама куйиш орқали ундирилади.

37. Бож – солиқ турларидан бири, чегара орқали келиб тушадиган (олиб келинадиган, олиб чиқилладиган) товарлардан ундирилади.

38. Актив савдо баланси (favorale balance) – мамлакат экспортининг унинг импортдан ошиб кетиши.

39. Адвалор тариф (ad valorem tariff) – импорт қилинадиган товарлар қийматига фоизларда белгиланадиган бож.

40. Кредит – иктисодиётдаги шериклар уртасидаги ссуда шаклини оладиган битим, бунда бир шерик иқкинчисига муддатлилик, қайтаришлилик ва, одатда, тулаш шартларида пул еки мол-мулк тақдим этади.

41. Акция – акциядорлик жамиятига сармоя куйилганлигидан гувоҳлик берувчи ва фойданинг бир қисмини дивиденд қуринишида олиш ҳуқуқини қафолатлайдиган қимматли қозғоз.

42. Нархга доир қамситиш – бир жинсдаги (бир хил) махсулотга турли нархларни белгилаш амалиети, у товарлар сифати еки қикимлар даражасига боғлиқ булмади.

43. Нотариф савдо чекловлари – тарифларни истисно этганда товар ва хизматларнинг халқаро оқимлари ҳаракат йулидаги қупдан-қум чекловлар (қвоталар, субсидиялар, экспортни ихтиерий чеклаш, демпинг, экологик, санитария ва бошқа меъерлар).

- 44. ОПЕК** – нефть казиб олувчи давлатлар томонидан нефть казиб олиш ва экспорт килиш, унга нарх белгилаш бобида ягона сиёсат юритиш мақсадида барпо этилган ташкилот.
- 45. Эркин савдо сиёсати** – халқаро савдога асосан талаб ва таклифнинг эркин кучлари таъсирида ривожланиш имконини берадиган сиёсат.
- 46. Портфель инвестициялари** – маҳаллий валютада туланадиган, хорижда акциялар, облигациялар ва бошқа кимматли коғозларни харид килишга доир молиявий операция. Портфель инвестициялари хатар даражасини сармояли диверсификациялаш ҳисобига пасайтиради, лекин инвесторга харид килинган мулк устидан амалдаги назоратни бермайди.
- 47. Нотариф тусиклар** – чет эл товарларини олиб келишга қарши йуналтирилган маъмурий чора-тадбирлар.
- 48. Лицензия** – муайян иқтисодий фаолиятни юритиш учун давлат еки маҳаллий ҳокимият органлари томонидан бериладиган махсус рухсатнома.
- 49. Баланс** – узаро боғланган, бирор бир ходиса еки жараенни унинг айрим томонларини такқослаш йули билан тавсифлайдиган курсаткичлар тизими; даромадлар билан чиқимлар уртасидаги айирма.
- 50. Протекционизм** – ички бозорни чет эл рақобатидан ҳимоя килиш мақсадида товар ва хизматлар халқаро оқимлари йулига давлат томонидан жорий этиладиган чекловлар тизими.
- 51. Ривожланаётган мамлакатлар таснифи** – БМТ, ИХТТ ва Жаҳон банки томонидан ишлаб чиқилган таснифлар мавжуд.
- 52. Савдо баланси (trade balance)** – муайян вақт давр, одатда бир йил учун мамлакат экспорти ва импортнинг нисбати.
- 53. Фритрадорлик** – давлатнинг савдо эркинлигига ва хусусий тадбиркорлик фаолиятига аралашмаслиги қоидага асосланган иқтисодий назария ва ҳужалик сиёсатидаги йуналиш.
- 54. Халқаро Валюта Фонди (ХВФ) (International Monetary Fund - IMF)** – 1944 йили асос солинган халқаро иқтисодий ташкилот. Халқаро валюта-молия муносабатларини тартибга солувчи, халқаро савдо ва валюта ҳамкорлигига кумак берувчи асосий орган.
- 55. Савдо сиёсати (commercial policy)** – импортни чеклаш мақсадида товар оқимларини узгартиришни назарда тутадиган ҳуқумат сиёсати.
- 56. Тариф (tariff)** – ҳуқумат томонидан белгиланадиган, хорижий товарларнинг импорти, экспорти еки транзитига доир солиқ.
- 57. Реэкспорт** – товарни уни ишлаб чиқарган мамлакатдан уз истеъмоли учун эмас, балки сотиш учун учинчи мамлакатларга олиб чиқиш; илгари мамлакатга олиб келинган товарни олиб чиқиш.
- 58. Ташқи савдо** – давлатнинг бошқа мамлакатлар билан савдоси, товарларни олиб кириш ва олиб чиқишни уз ичига олади.
- 59. Фискал сиёсат** – иқтисодиётга таъсир курсатиш мақсадида солиқ солиш ва давлат харажатлари таркибини тартибга солиш бобидаги сиёсат.
- 60. Тақиқловчи тариф (prohibitive tariff)** – тариф ставкасининг юқори даражаси, у товарлар импортини иқтисодий жихатдан фойдасиз килиб қуяди.

61. Форс-мажор – олдиндан кутилмаган ходиса; битимда иштирок этадиган тарафларнинг харакатларига боглик булмаган, лекин шартнома мажбуриятларининг бузилишига олиб келадиган ходиса, масалан, табиий офат, харбий харакатлар ва хоказо холлар.

62. Экспорт субсидияси (export subsidy) – савдони нотариф чеклашлар шаклларида бири, бунда ҳукумат уз экспортини рағбатлантириш ва импортни яхшилашга камситиш мақсадида мамлакатнинг ишлаб чиқарувчиларини очикдан-очик еки никобли курунишда субсидиялайди.

63. Халқаро меҳнат тақсимоти – алоҳида олинган мамлакатлар уртасида ишлаб чиқаришни муайян маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослаштириш.

64. Тошқи савдо баланси – муайян вақт даври учун мамлакат экспорти ва импорти қийматлари уртасидаги нисбат.

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

<p><i>Asosiy adabiyotlar:</i></p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Логистика асослари” фанидан ўқув-услубий мажмуа. ТДИУ, 2015й. 2. Гайдаенко А.А., Гайдаенко О.В. Логистика. Учебник. – М.: КНОРУС, 2009. – 277 стр. 3. Неруш Ю.М. Логистика. Учебник. 4-е изд. – М.: ООО «Изд. Проспект», 2006. – 520стр. 4. Гаджинский А.М. Логистика. Учебник.– М.: «Дашков и К°», 2006. – 432стр. 5. Dadaboyev Q.A. Logistika. O‘quv qo‘llanma. - T.: TDIU, 2007. - 124 b
<p><i>Qo‘shimcha adabiyotlar:</i></p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi– T.: O‘zbekiston, 2014. – 46 b. 2. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. –T.: O‘zbekiston, 2017. – 34 b. 3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida» gi Farmoni. 7 fevral 2017 yil. http://press-service.uz/uz/document/5482/. 4. Неруш Ю.М. Логистика: Учебник для вузов. — 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. - 389 с. 5. Соловьев Б.А., Мешков А.А., Мусатов Б.В. Маркетинг: Закупочная логистика. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2015. – 336 с. 6. Моисеева Н.К. Экономические основы логистики. Учеб. пособ. - М.: ИНФРА-М, 2010. – 528 с. 7. Қориева Ё.К. Ташқи иқтисодий фаолиятда транспорт таъминоти. Ўқув услубий модул, -Т.:ТДИУ, 2004. – 125 бет. 8. Ходжаев А. Развитие транспорта в Узбекистане. Учебник. -Т.: Мехнат, 2004. – 234 бет.
<p><i>Normativ-huquqiy hujjatlar:</i></p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 06.03.2015 даги “2015-2019 йилларда муҳандислик-коммуникация ва йўл-транспорт инфратузилмасини ривожлантириш ва модернизациялаш Дастури тўғрисида” ги №2313 сонли қарори 2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 15 maydagi «Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta’minlash, ularni jadal rivojlantirish yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-4725-sonli Farmoni 3. Ўзбекистон Республикаси ПрезидентинингҚарори “Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш ва давлат хизматларини кўрсатиш билан боғлиқ тартиботларни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2014 йил 15 апрель; 4. Ўзбекистон Республикасининг қонуни “Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида”, 2001 йил 30 август. 5. Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги Қонуни,09.12.2014 й.; 6. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”, 2012 йил 26 апрель.;
<p><i>Ilmiy jurnallar:</i></p>	<p>“Iqtisodiyot va ta’lim”, “Ekonomika i matematicheskie metodi”, “Ekonomicheskoe obozrenie”, “Iqtisodiyot va ta’lim”, “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar”.</p>

<i>Davriy nashrlar:</i>	“Xalq so‘zi”, “Karera”
<i>Statistik nashrlar:</i>	1. “Экономическое обозрение”, “Иқтисодиёт ва таълим”, “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар”, “Маркетинг”, “Маркетинг за рубежом”
<i>Internet resurslari:</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi sayti. 2. www.cer.uz – Iqtisodiy tadqiqotlar markazi sayti. 3. www.mineconomy.uz – O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi sayti. 4. www.ifmr.uz – Makroiqtisodiy tadqiqotlar va prognozlash instituti sayti. 5. www.lex.uz - O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi sayti. 6. www.cemi.rssi.ru – <i>Rossiya Federatsiyasi Markaziy iqtisodiy-matematik instituti sayti.</i> 7. www.nber.com – AQSH iqtisodiy tadqiqotlar milliy byurosi sayti. 8. www.logistika.uz – Transport va logistika axborot portal. 9. www.customs.uz – Ўзбекистон божхона қўмитасининг расмий сайти